

Sociologisk Forskning

TEMA:
**TRADITION
OCH
FÖRNYELSE**

Nr 1 1996 Pris 75:– inkl. moms

Sociologisk Forskning

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, med redaktionen vid Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.

REDAKTION

Thomas Johansson (red), Anna-Karin Kollind, Per Månson och Lennart Svensson.

ADRESS

Redaktionen, Sociologisk Forskning, Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet, Skanstorget 18, 411 22 Göteborg, tel 031/773 47 74, fax 031/773 47 64, e-mail: Thomas Johansson @ sociology.gu.se.

ANNONSER

Halvsida i ett nr 500 kr, helsida i ett nr 900 kr, då heloriginal lämnas.

DATA

Omslag Sune Andersson, Grafisk form Leif Tollander, Typsnitt Times Roman. Printed in Sweden by Graphic Systems AB Malmö 1996. ISSN 0038-0342

PRENUMERATIONER, LÖSNUMMER, ADRESSÄNDRINGAR och REKLAMATIONER

Vi anlitar PROGEK (Progressiv ekonomitjänst Ek för) för dessa uppgifter. Ange alltid att det gäller Sociologisk Forskning och om du är medlem i Sveriges Sociologförbund eller ej. Uppge gärna ditt prenumerantnummer som bland annat finns på adressetiketten.

För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidningen i medlemsavgiften.
1995

Prenumerationspriser:	Institutionsprenumeration	300 kr
	Enskild prenumeration	200 kr

Lösnummerpriser:	Enkelnummer	75 kr
------------------	-------------	-------

Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskottsbetalning.

Se sista sidan för priser på tidigare nummer.

Postgiro: 67 06 67-5, Sociologisk Forskning

Postadress: Sociologisk Forskning, c/o PROGEK,
Box 31003, 400 32 Göteborg

Telefon: 031-24 34 40, telefontid vardagar,
9-12, 13-16.

Nummer 1 1996 Årgång 33

ARTIKLAR

- Håkan Thörn: Globalisering och sociala rörelser: Folkrörelse-sverige i Sydafrika 3
- Ron Eyerman: Sociala rörelsers kulturella praxis 32
- Margareta Bäck-Wiklund & Birgitta Bergsten: Moderna fäder mellan tradition och relation 48
- Jonas Aspelin: Thomas J Scheffs socialpsykologi: en introduktion 71

RECENSIONER

- Bengt Kristensson Ugglå: Kommunikation på bristningsgränsen: En studie i Paul Ricoeurs projekt (Ingalill Eriksson) 87
- Rombach, B Nerenius & Santéus förlag: Med hänvisning till andra (Lennart Svensson) 91
- Mats Börjesson: Sanningen om brottslingen. Rätt psykiatri som kartläggning av livsöden i samhällets tjänst (Henrik Tham) 93
- Mariann Björkemårken: Implementeringsanalys som komplement vid utvärdering – en fråga om perspektiv och förklaring (Anders Sannerstedt) 98

Mellan tradition och förnyelse: några funderingar

Diskussionen om det moderna eller det samtida samhället tar ofta sin utgångspunkt och ställs i motsats till någon form av ett tänkt traditionellt samhälle. Detta samhälle kännetecknades av att det var statiskt, homogent och av att människors handlingar snarare styrdes av traditioner än av reflexivt och intentionellt handlande. För att kunna tala om "det moderna" måste vi således skapa oss en bild av "det traditionella". Även om denna tankefigur har bidragit med kunskaper om historiska förändringsprocesser och människors identitet, kan man lätt överbetona förändring och glömma att många sociala fenomen också kännetecknas av en hög grad av stabilitet över tid.

I ett kapitel i boken *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order* (1994) skriver Anthony Giddens om det post-traditionella samhället. Detta samhälle präglas inte av en total avsaknad av traditioner, men det vi kallar tradition får en helt ny innebörd. Traditioner tas inte längre för givna, utan måste ständigt försvaras och rättfärdigas. När människor till varje pris försvarar de sanningsanspråk som hävdas inom en viss tradition hamnar man i en fundamentalistisk åskådning av världen. Fundamentalism och modernitet står här i motsatsställning till varandra. Giddens hävdar att:

Beyond compulsiveness lies the chance of developing authentic forms of human life that owe little to the formulaic truths of tradition, but where the defence of tradition also has an important role (Giddens 1994).

Många sociologer har använt tankefiguren tradition-modernitet på ett relativt slentrianmässigt sätt, och frågan är om vi kan fortsätta att använda denna tankefigur för när det inte längre finns några traditioner, måste vi då hitta någon ny referenspunkt för vårt tänkande? Här finns mycket att fundera över.

Detta nummer av *Sociologisk Forskning* innehåller artiklar som på ett eller annat sätt diskuterar sociala förändringsprocesser. I den första artikeln behandlar *Håkan Thörn* relationen mellan gamla och nya sociala rörelser. Hans tes är att om man skall analysera de nya sociala rörelserna är det inte tillräckligt att enbart fokusera på dessa, utan man måste även studera förändringsprocesser inom de gamla sociala rörelserna. Nästa artikel som är skriven av *Ron Eyerman* fokuserar användandet av kulturella uttrycksmedel inom sociala rörelser. Eyerman hävdar bl.a. att det är nödvändigt att undersöka den historiska bakgrunden till de kulturella uttrycksmedel som används inom samtida sociala rörelser. Kollektiva minnen och traditioner spelar en stor roll i skapandet av de kulturella yttringar som utgör centrala inslag i nutida sociala rörelser. *Margareta Bäck-Wiklund* och *Birgitta Bergsten* i en tredje artikel har studerat moderna fäder. De menar bl.a. att många samtida studier av familjen tenderar att överbetona förändring, differentiering och instabilitet. Paradoxalt nog kännetecknas familjelivets vardag istället ofta av varaktighet och stabilitet.

Utöver dessa tre artiklar innehåller detta nummer en artikel om Thomas J. Scheffs socialpsykologi och en rad recensioner. *Jonas Aspelins* genomgång av Scheffs författarskap bidrar med en behövlig uppdatering av svenska sociologers kunskaper om denna intressanta socialpsykolog.

Thomas Johansson och redaktionen

Globalisering och sociala rörelser: Folkrörelsesverige i Sydafrika

HÅKAN THÖRN

Sociologiska institutionen, Göteborg

Inledning

Under 1980-talet formerades en ny sociologisk forskningsinriktning kopplad till beteckningen "new social movements". Denna forskning kan ses i relation till debatten om huruvida vi befinner oss i något slags "post-samhälle" – och vad detta i så fall innebär. Den ledande europeiske rörelseforskaren i början av 80-talet, Alain Touraine, var också en av de som med *Post-Industrial Society* (1971) initierade diskussionen om det postindustriella samhället.

"Nya sociala rörelser" kom att etableras som beteckning för rörelser som vuxit fram under efterkrigstiden: fr a miljö-, solidaritets-, den nya freds- och kvinnorörelsen samt en rad strömningar kopplade till ungdomskulturen. Gentemot dessa ställdes industrisamhällets "gamla rörelser", fr a arbetarrörelsen. Samtidigt ifrågasattes att dessa rörelser skulle inbegripa något fundamentalt nytt, bl a av den amerikanske veteranen på forskningsområdet, Charles Tilly (1985). Mot denna bakgrund utkristalliserades så småningom en frågeställning som forskningen kring samtida sociala rörelser kom att kretsa kring: *Vad är det nya i de nya sociala rörelserna?*

Enligt min mening har rörelseforskningen i Europa det senaste decenniet i sin jakt på "det nya" alltför ensidigt fokuserat de nya rörelserna. De gamla rörelserna, t ex arbetarrörelsen, är knappast historiskt passerade sociala fenomen. Eventuella förändringar hos dessa bör säga mycket om såväl generella förändringar i formerna för kollektivt handlande under efterkrigstiden som om mer övergripande sociala förändringar. Man skulle också kunna säga att det är först genom en jämförelse mellan nya och gamla rörelser *inom ramarna* för det komplexa samhället som kan vi säga vad som är specifikt nytt för de nya rörelserna.

Efter 1989 både förändras och aktualiseras frågeställningarna om "det nya". Man skulle kunna säga att den period vi kallat "efterkrigstiden" tog slut med Berlinmurens fall. Samtidigt var händelserna i Östeuropa 1989-1991 intimt förknippade med strukturella förändringstendenser som präglade efterkrigstiden – och dessa har ytterligare fördjupats efter 1989. Dessa förändringar kan sammanfattas under begreppet globalisering. Det handlar

då om en globalisering av i första hand ekonomi och kultur, med djupgående politiska implikationer, knuten till allt snabbare och omfattande transnationella informationsflöden, förmedlade genom alltmer finmaskiga sociala och teknologiska kommunikationsnät.

”Det postindustriella samhället” är en beteckning som i hög grad osynliggör kontinuiteten hos de förändringsprocesser som präglar det moderna samhället. Bl a skymmer det en tilltagande global arbetsdelning. Jag kommer i denna artikel att använda begreppet *globalisering* som en beteckning för en modern förändringsprocess som inbegriper en rad skilda tendenser, vilka alla bidrar till att producera *en allt högre grad av social komplexitet*.

Komplexitet skall här förstås i bemärkelsen av att sociala relationer och sfärer på samma gång som de differentieras i tilltagande grad blir allt mer sammanvävda. Därmed blir de också mer beroende av varandra, vilket tenderar att mångfaldiga, snarare än reducera, spänningar, motsättningar och konflikter.¹ Därför får ”det komplexa samhället” i denna artikel fungera som en samlande, heuristisk beteckning för de nya sociala former som vuxit fram under efterkrigstiden. Detta trots att den tilltagande globaliseringen gjort samhällsbegreppet, förstått som beteckning för en social totalitet, mer problematiskt än någonsin tidigare. Begreppshistoriskt sett är det som ett av sociologins fundament knutet till nationalstatens konsolidering, vilken utgjorde en aspekt av en process som också innebar att alltmer vidsträckta geografiska områden knöts samman i beroendeförhållanden. I ett sådant perspektiv kan samhällsbegreppet ses som en av modernitetens mystifikationer. Med dessa reservationer i minnet kan vi dock fortfarande tala om exempelvis det svenska eller sydafrikanska samhället, eftersom nationalstaten och dess lokala förhållanden (i varierande grad) fortfarande har en viss autonomi i förhållande till sin globala kontext. Men i samma grad som nationalstaterna förlorar denna relativa autonomi blir det alltmer meningsfullt att tala om existensen av ett – mångtydigt – *globalt* interaktions-sammanhang.

I denna artikel avser jag att undersöka vad som är nytt i samtida sociala rörelsernas praxis i relation till övergripande strukturella förändringar under den senare delen av 1900-talet. Detta sker genom att teorier om nya sociala rörelser (se t ex Melucci 1991 och Touraine 1978) och om globalisering (se t ex Giddens 1990 och Robertson 1995) diskuteras i relation till en fallstudie av ett samarbetsprojekt mellan sydafrikanska och svenska organisationer, huvudsakligen NGO:s (non-governmental organisations).² Projektet gick under namnet *PEMSA – Peace Monitoring in South Africa (Fredsövervakning i Sydafrika)* och såväl på den svenska som på den sydafrikanska sidan ingick organisationer med anknytning till både nya och gamla rörelser. Detta samarbetsprojekt ger en möjlighet att få perspektiv på förhållandet mellan sociala rörelser och globalisering, samt att jämföra gamla och nya rörelser i det komplexa samhället. Jag kommer i denna artikel i första hand att

fokusera den svenska delen av samarbetet. Förhållandena i Sydafrika är så specifika att en diskussion om förändringar där kräver egen behandling.

I olika avsnitt kommer både "de globala" och "lokala" aspekterna av samarbetsprojektet att behandlas. I ett avsnitt diskuteras en strukturell dimension som förbinder dessa två aspekter: den centrala betydelsen för media och information i det komplexa samhället. Avslutningsvis diskuteras vilka slutsatser som utifrån exemplet PEMSA kan dras med avseende på såväl relationen mellan nya och gamla rörelser, som mellan en "ny" och en "gammal" modernitet. Jag skall emellertid börja med att diskutera det metodologiska perspektiv som ligger till grund för artikeln. Avsnittet kan ses som ett inlägg i den fortlöpande metoddebatt som utgör en väsentlig del av forskningen om sociala rörelser.

Sociala rörelser som konstruktionsprocesser

Den nya teoribildning som på 1980-talet, huvudsakligen i Europa, etablerades i relation till intresset för de nya sociala rörelserna har kallats "identitetsparadigmet" (Cohen 1985, se också Eyerman & Jamison 1991). Central i detta sammanhang var Alain Touraine, som med utgångspunkt i en kritik av Parsons funktionalism försökte formulera en ny sociologisk handlingsteori. Detta innebar bl a att social rörelse blev liktydigt med ett överskridande av givna sociala system (Touraine 1978). Det kanske mest intressanta arbetet inom ramarna för identitetsparadigmet är *Nomader i nuet* (1989/1991), skriven av Touraines elev och medarbetare Alberto Melucci. Melucci försöker här syntetisera en rad teoretiska perspektiv och transformerar Touraines teori om social rörelse bl a utifrån det konstruktivistiska perspektiv som utvecklats inom amerikansk sociologi. Detta innebar att han förstår en social rörelse som *en social konstruktionsprocess*. Melucci befinner sig emellertid fortfarande inom ramarna för ett systemteoretiskt perspektiv och för mig framstår det som problematiskt att avgöra i vilken mån kollektivt handlande överskrider "ett systems kompatibilitetsgränser" – vilket är en central aspekt av Meluccis definition av begreppet social rörelse (Melucci 1991:45, för introduktion och kritisk diskussion av Meluccis teori, se Peterson & Thörn 1991 och 1994).

Den förståelse av begreppet social rörelse som genomsyrar denna artikel tar utgångspunkt i den konstruktivistiska dimensionen av Meluccis teoretiska ansats, fr a det förslag till forskningsstrategi som går ut på att analytiskt *bryta ner* – eller dekonstruera – de empiriska fenomen som *framstår* som enhetliga rörelser: arbetarrörelsen, miljörörelsen etc. Jag avser att utveckla denna ansats genom att relativt fritt knyta an till den kulturteori där man fokuserar de politiska identiteternas ambivalenta och instabila karaktär (se t ex Laclau/Mouffe 1985, Laclau (ed) 1994 och Bhabha 1994).

För det första skall "social rörelse" ses som ett analytiskt begrepp. En social rörelse inbegriper – *men är inte liktydig med* – ett antal organisationer, grupperingar eller mobiliseringar.³ En social rörelse skall inte heller förstås som en given grupp av individer. Begreppet betecknar ingen *väl avgränsad* empirisk enhet, utan pekar utöver empiriskt givna kollektiva fenomen som organisationer och demonstrationer, mot de komplexa och mångdimensionella interaktionsprocesser och "osynliga" kontextuella dimensioner som föregår och strukturerar dessa fenomen.⁴

Vad vi traditionellt uppfattar som en social rörelse, dvs en grupp människor som handlar kollektivt för att uppnå ett eller flera mål, och som framstår som ett relativt enhetligt socialt fenomen, är i själva verket resultatet av *en motsättningsfylld och mångdimensionell kollektiv interaktionsprocess*. En strejk, en demonstration eller formerandet av en organisation kan ses som ett *resultat* av en sådan process. Den enhet som uppstår i en sådan kollektiv handlingssituation kan förstås som en temporär *kollektiv identitet*, som kan ges en relativ stabilitet i den mån den institutionaliseras.

En sådan identitetsskapande process kan också förstås i termer av *en kollektiv definitionsprocess*, som har en diskursiv karaktär, dvs den konstitueras av en serie utsagor relaterade till ett antal praktiker. Jag menar att denna process kan rekonstrueras utifrån ett antal aspekter. Det gäller definitionen av:

a) *problemfyllda samhällsförhållanden*, b) *orsakerna till dessa*, som alltid är sammankopplade med, c) en eller flera aktörer, som definieras som *rörelsens opponent(er)* i förhållande till, d) *rörelsens vi*, som också konstitueras genom, e) *handlingsstrategier* för att övervinna de problemfyllda förhållanden och de aktörer som anses vara deras upphov, e) *en utopi*, dvs en föreställning om framtida, förändrade samhällsförhållanden.

Ett syfte med rekonstruktionen av en sådan process är att synliggöra *mångtydigheterna och ambivalenserna* i de definitioner som konstrueras. På ett generellt plan är definitioner och definitionsprocesser alltid mångtydiga, p g a att de språkliga beteckningarna aldrig står i ett *absolut* förhållande till det de betecknar – relationen kan snarare karakteriseras som *instabil*. Sett i ett historiskt sammanhang gäller detta moderniteten i högre grad än någonsin tidigare, p g a att denna kännetecknas av en extremt hög grad av social föränderlighet, komplexitet och konflikt (Thörn 1992). Detta innebär att sociala identiteter kan karakteriseras som *i allt högre grad instabila och mångtydiga*. Sett ur ett perspektiv som fokuserar de sociala definitionerna tilltar "det socialas öppenhet" med den ökade sociala komplexiteten (Laclau/Mouffe 1985).

Detta betyder inte att den mening som tillskrivs sociala objekt och relationer är helt godtycklig. Det kan vara lämpligt att i detta sammanhang än en gång understryka att en central utgångspunkt för det perspektiv som här skisseras är att sociala definitionsprocesser i det moderna samhället känne-

tecknas av att de är *motsättningsfyllda* processer, dvs de inbegriper alltid definitionsstrider mellan grupper och individer, vilka konstituerar sig i *opposition* till varandra. Sociala rörelsers definitionsprocesser sker inom ramarna för *ett diskursivt fält* (ett symboliskt fält som konstitueras av begreppsliga polariteter), som ges av den kontext i vilken rörelsen uppstår och verkar. Det är också mot denna bakgrund vi kan förstå *den externa och interna dimensionen* av den identitetsskapande processen:

a) I relation till *externa förhållanden* konstrueras kollektiv identitet i termer av skillnad och opposition till andra kollektiv (i förhållande till "medaktörer" och "motaktörer").

b) I relation till *interna förhållanden* konstrueras kollektiv identitet genom en motsättningsfylld interaktion mellan individer och grupper som konstruerar *olika ståndpunkter* inom ramarna för rörelseprocessen.

För att formulera det på ett något annorlunda sätt: Motsättningarna mellan *såväl* den sociala rörelsens "kollektiva aktör" och andra kollektiv, *som* mellan grupper och individer inom ramarna för en rörelseprocess, konstrueras genom en strid på ett – historiskt specifikt – diskursivt fält.

Motsättningarna inom en rörelse osynliggörs när den – i texter, tal och andra typer av offentliga kollektiva handlingar – "manifesterar sig" inför en omvärld. Sådana manifestationer inbegriper en rad definitioner som artikulerats i opposition till andra kollektiva aktörer. Men genom dessa manifesta definitioners instabilitet och ambivalens öppnas en möjlighet för forskaren att dekonstruera definitionerna och rekonstruera definitionsprocessen – och därmed synliggöra de motsättningar som enheten skymmer.

Begreppet *ambivalens* skall i detta sammanhang förstås i relation till att identitet konstrueras via begreppsliga polariteter. Exempelvis kan "reform" och "revolution", förstådda som polariteter, tillsammans utgöra ett centralt tema i konstruktionen av "arbetarrörelsen" som en kollektiv identitet i en given historisk situation. Definitionen av "arbetarrörelsen" – dvs i första hand vad den är, vad den bör göra och hur den bör göra det – är ambivalent om den förhåller sig som "både och", eller "varken eller," till reform/revolution. Reform/revolution kan ur detta perspektiv förstås som ett *ambivalenstema*. Genom att söka och fokusera sådana ambivalensteman kan forskaren *lokalisera* det kollektiva handlandets interna och externa motsättningar, samt studera *hur* dessa artikuleras och därmed hanteras. Den identitetsskapande processens ambivalenser pekar alltså dels *utåt*, mot sin kontext, och dels *in* mot de interna motsättningar som utgör en av processens centrala drivkrafter. Till analysen av denna process måste också läggas de materiella resurser som möjliggör och begränsar en rörelses uppkomst och kollektiva handlande. Detta gäller såväl för den tidpunkt då rörelsen uppkommer (initierandet av processen) som för den tidpunkt då den framträder som en kollektiv aktör (processens resultat).

Det har inom rörelseforskningen varit vanligt att konstruera begreppet social rörelse så att det per definition inbegriper någon form av social förändring. Eftersom jag menar att det alltid är problematiskt att i ett kort tidsperspektiv bedöma om och hur sociala förändringar har ägt rum, väljer jag att definiera relationen mellan social rörelse och social förändring på ett något annorlunda sätt: en social rörelse inbegriper kollektivt handlande i riktning mot social förändring.

Som komplement till social rörelse som ett analytiskt begrepp får *rörelsekultur* fungera som en mer empiriskt orienterad kategori. En rörelsekultur kan förstås som ett relativt autonomt interaktionssammanhang, bestående av nätverk, organisationer och institutioner, knutna till en eller flera rörelser. Dess karaktär varierar historiskt så att en rörelsekultur kan vara i avsaknad av, eller i olika grad inbegripa, marknadsrelationer och institutionell makt, eller upprätta mer eller mindre nära relationer till andra sfärer, som stater, marknader och politiska eller kulturella institutioner. Också graden av intern komplexitet varierar historiskt. Den rörelsekultur i vilken bl a 1800-talets svenska arbetarrörelse formades utgjorde, i relation till de rörelser som vuxit fram under efterkrigstiden, ett relativt homogent handlings-sammanhang. Detta sammanhänger med en högre grad av social och kulturell homogenitet under det industriella genombrottets period. Vi kan idag tala om existensen av ett antal rörelsekulturer, som var för sig utgör relativt autonoma sammanhang med hög grad av komplexitet.

En sådan rörelsekultur, som vuxit fram under de senaste decennierna, inbegriper de rörelser som brukar benämnas freds- kvinno-, miljö-, alternativ- och solidaritetsrörelsen. Det är bl a i detta sammanhang vi skall se fenomenet PEMSA som ett samarbetsprojekt som huvudsakligen genomfördes av svenska och sydafrikanska rörelseorganisationer. Det måste också ses i relation till en rad andra institutionella och icke-institutionella sammanhang. *Delvis uppstod PEMSA som en del av fredsövervakning (peace monitoring) som en ny "transnationell" social rörelse*, som är relaterad till den nya globala situation som uppstod i samband med det kalla krigets slut.

Fredsövervakning som social rörelse

PEMSA var ett samarbetsprojekt som löpte mellan augusti 1993 och oktober 1994, med en aktiv fas från januari till juni, dvs perioden före och efter valet i Sydafrika, som ägde rum i april 1994 (Ewald/Thörn 1994).⁵ Den svenska delen av projektet genomfördes via ett samarbete mellan 17 svenska organisationer – de flesta med folkrörelseanknytning – med ekonomiskt stöd från SIDA.⁶ Projektet hade fyra övergripande syften: 1) att bidra till att val skulle kunna genomföras i Sydafrika (huvudsyftet), 2) att bidra till ett långsiktigt stöd till sydafrikanska freds- och demokratisträvanden, 3) att utveckla en

modell för fredsövervakning som skulle kunna genomföras också i andra delar av världen (formulerad i anslutning till FN:s *Handlingsprogram för fred*), 4) att pröva en ny projekt- och samarbetsform mellan ett brett spektrum av enskilda svenska organisationer i samarbete med sydafrikanska organisationer – i första hand *non-governmental organisations* (NGO:s).

De sjutton svenska organisationerna representerar ett spektrum med ursprung i samtliga av de ”rörelsevågor” som vid olika tidpunkter satt sin prägel på det svenska samhället. I PEMSA ingick organisationer med anknytning till frikyrkorörelsen (den första vågen), arbetar- och fackföreningsrörelsen (den andra vågen), samt freds- och solidaritetsrörelsen (den tredje vågen).⁷ Genom SIDA:s finansiering och två organisationer med anknytning till Svenska kyrkan var också den svenska staten delaktig i projektet. På den sydafrikanska sidan ingick tre organisationer, samtliga av paraplykaraktär: 1) *Wits Vaal Regional Peace Secretariat (WVRPS)*, som var ett av de regionala fredssekretariat som upprättades efter det fredsavtal (The National Peace Accord) som slöts mellan olika politiska partier i september 1991. WVRPS hade därmed status av en officiell, till den sydafrikanska staten knuten, organisation, 2) *Network of Independent Monitors (NIM)*, en paraplyorganisation för ett 40-tal människorättsorganisationer (NGO:s), som initierades som *ett svar* på de politiska partiernas fredsöverenskommelse och som formellt bildades 1992, 3) *The Ecumenical Programme in South Africa (EMPSA)*, ett projekt som sedan 1992 drevs av South African Bishops Conference (SACBC) och South African Council of Churches (SACC), som spelat en central roll för motståndet mot apartheid. Det finansierades till stora delar av Kyrkornas världsråd och ett kontor i Genève koordinerade ett deltagande av personer med anknytning till kyrkor i 26 länder i samtliga världsdelar.

Fredsövervakningen hade alltså transnationella dimensioner och uppvisar en mycket hög grad av organisatorisk komplexitet och kulturell mångfald. Sammansättningen av organisationer pekar också på en större närhet mellan rörelseorganisationer och statliga organisationer i det komplexa samhället i förhållande till vad som var fallet under det industriella genombrottets period, då ”de gamla” folkrörelserna föddes. Fredsövervakningen visar också på att denna tendens inte bara gäller för Sverige, utan också för Sydafrika efter apartheid.

De svenska organisationerna ingick alltså bara som en liten del i en mycket bred kollektiv insats som genomfördes före och efter det sydafrikanska valet under beteckningen ”fredsövervakning” (peace monitoring) Fredsövervakning inbegriper en rad aktiviteter.⁸ Dess övergripande syfte är emellertid att utgöra en form av konfliktlösning som inte bara är temporär, utan strävar mot att åstadkomma långsiktiga förändringar i demokratisk riktning. PEMSA:s ansökan till SIDA (1993) innehåller en programförklaring. Den har utarbetats av personer som haft kontakter med en rad internationella

organisationer som arbetar med fredsövervakning. *Här definieras fredsövervakning enligt följande:*

... fredsövervakning (monitoring) kan beskrivas som "förmågan att på nära håll följa den aktuella utvecklingen med syfte att *bekämpa våldet* och *främja förhandlingar* som skall leda till att, på fredlig väg, motsättningar överbryggas och samhället förändras."⁹

Mot denna bakgrund kan fredsövervakning ses som en ny social rörelse med globala dimensioner. Fredsövervakningens ursprung anges av PEMSA vara det kalla krigets amerikanska fredsörelse, men metoden har också under 1980-talet tillämpats inom de rörelser som arbetat för apartheids avskaffande i Sydafrika. *Jag menar emellertid att fredsövervakning som social rörelse i första hand skall ses i relation till den "nya världsordning" som uppstod efter det kalla krigets slut och att det är i relation till de övergripande förändringar som denna medfört som den kan förstås som en ny rörelse.* Efter Berlinmurens fall står vi inför en ny global situation, där ett ökande antal inomstatliga konflikter, ofta artikulerade i kulturellt-etniska termer, har trätt i förgrunden framför mellanstatliga konflikter. Mellan 1989 och 1993 pågick mer än 90 väpnade konflikter. Av dessa var bara fyra interstatliga och ingen av de 47 väpnade konflikter som pågick under 1993 var interstatlig (Axell & Wallensteen 1994).

Denna nya globalt-politiska situation, samt den påbörjade fredsprocessen i Sydafrika, utgör alltså de viktigaste *kontextuella förändringsaspekterna* av både fredsövervakning som social rörelse och mer specifikt PEMSA som ett samarbetsprojekt drivet huvudsakligen av ideella organisationer. Ytterligare en central kontextuell aspekt är det vidare rörelsesammanhang som utgörs av efterkrigstidens fredsörelse och solidaritetsrörelse och de problemdefinitioner och konfliktbilder som artikulerats där: Det gäller en orättvis global fördelning av resurser mellan den norra och södra hemisfären, som upprätthålls av såväl politiska som ekonomiska aktörer i Nord. Det gäller också den omfattande vapenproduktionen, som anses bidra till denna ojämna fördelning, samt möjliggöra att aktörer i konfliktområden förses med vapen som fördjupar och förvärrar konsekvenserna av konfliktsituationer.

Låt oss nu, med utgångspunkt i den analysmodell som presenterades tidigare i artikeln (s 6), i korthet rekonstruera den definitionsprocess genom vilken PEMSA, som en del av en internationell fredsörelse, konstruerade sin identitet. Fredsövervakningens *problemdefinition* gäller bristen på institutioner och fruktbara civila former för konflikthantering och konfliktmedling. Det geografiska problemområdet identifieras dels lokalt – till Sydafrika – dels globalt. Det är i detta avseende som ett av PEMSA:s syften var att utpröva en modell för konflikthantering som skulle kunna tillämpas varhelst en konfliktsituation uppstår. *Orsakerna till dessa problemfyllda förhållanden* identifieras dels som de aktörer i Sydafrika som motarbetar fredsprocessen, dels som de otillräckliga insatserna från FN och andra

interstatliga organisationer (t ex EU) och deras avsaknad av fungerande civila alternativ till väpnad övervakning. Det vi som skall bidra med en lösning av problemen konstrueras i termer av *folkrörelseidentitet*. Folkrörelserna anses ha flera fördelar framför de etablerade interstatliga organisationerna: dels utgör de en rekryteringsbas som stat och militär inte förfogar över, dels har de bättre förutsättningar att bekämpa våld och främja medling genom sina långvariga kontakter med lokalt förankrade, icke-statliga sydafrikanska organisationer, något som dessutom med avseende på framtiden borgar för kontinuitet och långsiktighet. *Handlingsstrategin* består i att sända ett antal personer med "folkrörelseerfarenhet", med arbetsuppgifter definierade i termer av fredsövervakning, att i samverkan med andra internationella fredsövervakare arbeta inom ramarna för sydafrikanska organisationer, huvudsakligen NGO:s. Den *utopi* som inbegrips består i att "fredsövervakning" konstrueras som en ny form av (civil) konfliktmedling som alltså skall leda till överbryggande av motsättningar och – i ett längre perspektiv – förändring av samhället.

Denna process inbegrep redan i sitt initalskede en rad ambivalenser. Jag skall i det följande lyfta fram några av dessa när PEMSA relateras till fyra teman: a) globaliseringens dimensioner, b) media och information i det komplexa samhället, c) Folkrörelsesverige i det sena 1900-talet, samt d) handlings- och organisationsformer inom ramarna för nya och gamla rörelser.

Globaliseringens dimensioner

Inom en rad samhällsvetenskapliga diskurser har begreppet "globalisering" i allt högre grad börjat användas för analyser av en mångfald av olikartade händelser och förhållanden i samtiden (se t ex Featherstone (ed) 1990, Robertson 1995, Hettne 1995). Globalisering kan i ett historiskt perspektiv ses som en process som började med den moderna kapitalismens expansiva fas i slutet av 1800-talet, den europeiska imperialismen. Idag har denna process utvidgats och ändrat karaktär så att det globala, sociala rummet har omstrukturerats på ett fundamentalt sätt. Begreppets aktuella betydelse är kopplat till de nya kommunikationsmöjligheter som skapats av efterkrigstidens innovationer på det kommunikationsteknologiska området och världsekonominns alltmer komplexa struktur, med intensifierade finansiella flöden, investeringsmönster och beroendeförhållanden. Det gäller också nationalstatens försvagande, nya transnationella migrationrörelser och kulturella flöden, samt inte minst den globala dimensionen av miljöförstöringen. Utifrån ett sociologiskt betraktelsesätt kan globalisering förstås som en tilltagande utbredning av sociala relationer som binder samman olika lokala sammanhang, så att lokala händelser i allt högre grad påverkas och formas av

händelser på långt avstånd (Giddens 1990). Vad betyder då detta i relation till sociala rörelser, betraktat utifrån PEMSA och fredsövervakningen i Sydafrika som exempel? Jag skall i korthet diskutera detta i relation ekonomiska, teknologiska, kulturella och politiska dimensioner av globaliseringen, med tyngdvikt vid den sista aspekten.

Den ekonomiska dimensionen

Om man betraktar globaliseringen *utifrån dess ekonomiska aspekt*, så utgör den intensifierade transnationalisering av ekonomin som skedde under 1980-talet en viktig faktor för initierandet av själva demokratiseringsprocessen i Sydafrika. De internationella sanktionerna satte hård press på den sydafrikanska ekonomin och starka krafter inom det sydafrikanska näringslivet deltog i påtryckningarna på den sydafrikanska regimen. Betydelsefull för apartheidregimens förhandlingsvilja var också den nya världspolitiska situation som skapades efter 1989, då Berlinmuren föll delvis till följd av trycket från den alltmer globaliserade ekonomin. Detta betydde i Sydafrika dels att det för nationalistpartiet så viktiga "kommunisthotet" försvann från dess ideologiska repertoar (Worden 1994), dels ett ytterligare försämrat ekonomiskt läge för Sydafrika, bl a genom en ökad konkurrens från östeuropeiska länder med avseende på internationella investeringar, lån och bistånd (Odén m fl 1994).

Den teknologiska dimensionen

Om man betraktar globaliseringen utifrån dess teknologiska aspekt utgör efterkrigstidens kommunikationsteknologiska innovationer en viktig förutsättning för framväxten av efterkrigstidens nya sociala rörelser. Detta gäller inte minst solidaritets- och fredsrörelsen. Det handlar dels om de nya masskommunikationsmedierna, fr a TV-mediets spridning. I bakgrunden för 1960-talets Vietnamrörelse, som inledde de senaste decenniernas framväxt av solidaritetsrörelser på den norra hemisfären, fanns bilderna från Vietnamkriget som kablades ut över hela världen. Uppkomsten av ett nytt, globalt mediarum är en central kontextuell aspekt för förståelsen av en rad av efterkrigstidens nya kollektiva identiteter, handlings- och organisationsformer (vilket jag skall återkomma till).

Den nya kommunikationsteknologin har också lagt grunden för *transnationella sammanslutningsformer*. Redan i *Det kommunistiska partiets manifest* skrev Marx och Engels att proletariatets enande skulle gå snabbare än någon annan sammanslutning i historien p g a *järnvägen* (Marx/Engels 1848/1982). På samma sätt som järnvägen via resande agitatorer förband arbetare på olika platser har nya kommunikationsmedel som telefon, telefax, flygplan och datorer lagt grunden för sammanslutningsformer över stora geografiska avstånd. Detta har bl a inneburit att sociala rörelsers organisering

ring, mobilisering och kollektiva identitetsskapande i ännu högre grad än tidigare lösgjorts från specifika geografiska platser. Under projektets aktiva fas stod PEMSA:s sekretariat i Stockholm via telefon och telefax i daglig kontakt med de sydafrikanska samarbetsorganisationerna.

Det mångförgrenade nätverk i vilket PEMSA ingick pekar också på det faktum att *nätverket som organisationsform* genom de nya kommunikationsformerna fått en helt annan betydelse än tidigare – särskilt inom ramarna för de rörelser som explicit definierar sina teman i globala termer. Förvisso hade 1800-talets arbetarrörelse internationella anspråk, men som en *internationallistisk* rörelse hade den i betydligt högre grad än efterkrigstidens ”transnationella rörelser” nationen eller nationalstaten som bas och fokus för sin politiska aktivitet. Den hade också ett tydligt centrum: Europas dominans avspeglade sig också i spridningen av de perspektiv och kampformer genom vilka imperialismen skulle bekämpas. Det handlade alltså om en rörelse från centrum till periferi. Fredsövervakningen i Sydafrika är ett exempel på att förmedlandet av strategier och symboler idag inte enbart sker i riktning från Nord till Syd, utan också vice versa. Exempelvis ansågs det inom den svenska delen av PEMSA vara ett viktigt led i utbildningen av de svenska fredsövervakarna att låta representanter för de sydafrikanska samarbetsorganisationerna förmedla erfarenheter från – och metoder utvecklade i – ett mångårigt arbete inom den sydafrikanska anti-apartheidrörelsen.

Den kulturella dimensionen

De nya kommunikationsmedierna utgör också en viktig förutsättning för *globaliseringens kulturella dimension*. Denna handlar inte bara om att de nya kommunikationsmedierna förmedlar ”immateriella” kulturella flöden, utan om de erfarenheter som görs och förmedlas av det ökade antal människor som rör sig över stora avstånd. I en europeisk kontext handlar detta dels om de ökade migrationsströmmarna, inte minst från Syd (se t ex Therborn 1995), dels om etablerandet av en massturism. Allt fler européer har också arbetat utomlands. Till dessa hör en kategori av av ”solidaritets”- och biståndsarbetare, vilka utgör en central länk mellan rörelser i Nord och Syd genom att stå för de transnationella nätverkens direkta (dvs ”face-to-face”) interaktion.

Intressant i det här sammanhanget är också en växande, ”ung” turism, orienterad mot den s k ”3:e världen” (se t ex Lash/Urry 1994). Detta resande är kopplat till en specifik typ av identitetsskapande, där självuppfattningen i kontrast till ”turist” konstrueras som ”upptäckare” eller ”solidaritaritetsresenär”. I de fall där den är kombinerad med tillhörighet och uppdrag med anknytning till solidaritetsrörelsen är det inte heller fråga om en renodlad turism. Bland de svenskar som rekryterades som fredsövervakare i PEMSA hade c:a hälften varit på sådana uppdrag. 61 av de 66 fredsövervakarna hade

arbetat utomlands, vilket utgjorde ett av de viktigaste rekryteringskriterierna.

Ökningen av migrationen, turismen och utlandsarbetet betyder sammantaget att en allt större del av de människor som är bosatta i Europa – i varierande grad – har mångkulturella erfarenheter. I samband med rekryteringen av fredsövervakare definierades också det primära rekryteringskriteriet som ”mångkulturell kompetens”. Detta var en beteckning för kunskaper och färdigheter som man menade var en central förutsättning inte bara för arbete i en ”främmande kultur”, utan för möjligheterna att verka i det *mångkulturella* Sydafrika, där flera av de konflikter som de svenska fredsövervakarna skulle närma sig artikuleras i etniska termer.

Den politiska dimensionen

Den politiska dimensionen av globaliseringen är kopplad till en förändrad ställning för nationalstaten och dess politiska institutioner. Det gäller bl a minskade styrningsmöjligheter på centrala områden. Detta skall emellertid ses som ett resultat av den ekonomiska transnationaliseringen snarare än av en politisk globalisering. Där vi har fått en global ekonomi, teknologi och kultur saknas ett fungerande globalt politiskt system. Det faktum att den politiskt mest avgörande globala gränslinjen i samband med Sovjetunionens upplösning försköts från Öst/Väst till Nord/Syd har också på ett nytt sätt aktualiserat behovet av en global resursfördelning.

Mot bakgrund dels av frånvaron av en fungerande global politisk struktur i en historisk situation då alltfler händelser och sammanhang är beroende av skeenden som äger rum någon annanstans, dels av de nya konflikter och möjligheter att bedriva en global politik som uppstod efter Berlinmurens fall, har ett vidgat mandat för FN diskuterats i en rad olika sammanhang. Mot bakgrund av organisationens ställning som en högsta global fredsbevarande instans har krav från en rad olika håll ställts på att organisationen skall intensifiera sina fredsbevakande aktiviteter.

Som ett svar på denna nya situation skrev FN:s generalsekreterare Boutros Boutros-Ghali 1992 *Ett handlingsprogram för fred*. Den internationella *Kommissionen för globalt samarbete*, (i Sverige döpt till ”Carlsson-kommissionen” p g a den svenske statsministern Ingvar Carlssons medverkan) har nyligen lagt fram en rapport där man föreslår att FN skall tillskrivas rätten att ingripa i inomstatliga konflikter (*The Report of Commission for Global Governance 1995*).

Som jag tidigare antytt är det i relation till dessa politiska aspekter av globaliseringen som fredsövervakningen som social rörelse, och PEMSA som ett rörelseprojekt, i första hand skall förstås. Jag skall diskutera detta i relation till två *centrala ambivalenser* i definitionen av PEMSA:s relation till andra typer av organisationer och projekt. *Den första ambivalensen* har sin grund i det ojämna styrkeförhållande mellan Nord och Syd som ound-

vikligen finns inbyggt också i de sammanhang där organisationer i Nord, som definierar sin identitet i termer av solidaritet eller anti-imperialism, upprättar samarbetsrelationer till Syd. Det är fråga om de praktiska konsekvenserna av en strukturell maktproblematik, som inte underlättas av att de involverade anser ojämlikheten illegitim och att de syftar till att upphäva den. I PEMSA:s fall är ojämlikheten närvarande i definitionen av förhållandet mellan de svenska och de sydafrikanska organisationerna i termer av "givare"/"mottagare". Detta var en följd av det faktum att PEMSA fått mandat av SIDA att överföra svenska biståndspengar till de sydafrikanska organisationerna.¹⁰

Ambivalensen gäller alltså definitionen av relationen mellan å ena sidan de svenska och å andra sidan de sydafrikanska organisationerna. Representanter för de svenska organisationerna diskuterade detta i termer av "vems" projekt PEMSA *i första hand* var, om det var "deras" eller "vårt" projekt. Denna diskussion var också kopplad till *skillnader mellan de svenska organisationerna med avseende på intressen och värderingar*. I detta avseende kunde två grupperingar (av organisationer) urskiljas. Den ena bestod av organisationer vars primära skäl för deltagandet i projektet var att ge stöd till genomförandet av valet och ett långsiktigt demokratiarbete i Sydafrika, den andra av organisationer vars primära intresse var utvecklandet av en generell fredsövervakarmodell som skulle kunna användas på andra platser i världen. I relation till detta menade exempelvis flera organisationsrepresentanter (tillhörande den första grupperingen) att PEMSA varit ett alltför "svenskt projekt" i den meningen att det i första hand tjänat de svenska organisationernas intressen.

Den andra ambivalensen gäller PEMSA:s definition av relationen till FN som överstatlig organisation. Den bakgrundsteckning som ges i "Ansökan till SIDA" (s 2-5) refererar inte bara till våldet i Sydafrika och den sydafrikanska fredsöverenskommelsen, utan också till *FN:s handlingsprogram för fred* (1992). Man lyfter här fram att FN med utgångspunkt i den nya situation som råder efter det kalla krigets slut anger ett behov av uppbyggnaden av ett globalt säkerhetssystem och av globala varningssystem för konfliktområden, samt att "non-governmental organisations" måste involveras i denna uppbyggnad. Med detta som utgångspunkt definieras PEMSA som ett NGO-projekt som "vill vara ett alternativ till fredsövervakning med hjälp av väpnade styrkor" (s. 1). Implicit anges också projektet som ett alternativ/komplement till FN:s traditionella valövervakning: "valövervakning inriktas på själva valet medan fredsövervakningen täcker en längre period både före och efter valet" (s 9).

Det faktum att PEMSA på samma gång definieras som ett alternativ och ett komplement till FN kan ses i relation till PEMSA:s identitet och legitimitet som NGO-/folkrörelseprojekt. Idag inbegriper detta i sig en ambivalens som är kopplad till att skillnaderna mellan ideella och statliga, eller "alterna-

tiva” och ”officiella”, organisationer i många sammanhang är mindre väldefinierade än tidigare. Å ena sidan medför PEMSA:s anspråk på legitimitet som NGO-/folkrörelseprojekt per definition en kritik mot – och en identitet som alternativ till – statliga och överstatliga organisationer. Å andra sidan är aktiviteter som involverar kommunikation och förflyttningar över stora avstånd – som i det här fallet fredsövervakning – ofta beroende av extern finansiering. Ofta är det just statliga eller överstatliga organisationer som – via sina biståndsorgan – står för denna finansiering. Till saken hör också att dessa organisationer, i det här fallet såväl FN som SIDA, i sina policydefinitioner ofta tillskriver ett uppgiftsområde och (eventuellt) avsätter medel för NGO:s.

PEMSA hade också på ett tidigt stadium kontakter med personer på svenska UD, vilka arbetat med en utredning om nya former för internationellt stöd till valprocesser i olika delar av världen. I slutrapporten *Free and Fair Elections – and beyond* (SOU 1993:100) formuleras en kritik mot FN:s traditionella valövervakning och man föreslår att svenska UD initierar upprättandet av ett internationellt valinstitut. Också inom ramarna för detta institut tillskrivs ett utrymme åt NGO:s. Inte heller med avseende på relationen till detta projekt är PEMSA:s förhållningssätt entydigt. I ansökan till SIDA (s 5) anges att man i projektets formuleringsfas sammanträffat med UD-ambassadörer som arbetat med ”Free and Fair” och tagit del av deras resultat. Samtidigt betonade intervjuade nyckelpersoner i PEMSA att en eventuell fortsättning på PEMSA i form av fredsövervakning skall ske i *folkrörelse* regi.

PEMSA:s förhållande till globaliseringens politiska problematik pekar alltså mot en av projektets lokala kontexter och dess politiska förhållanden: Folkrörelsesverige och dess relation till den svenska staten. Men innan vi går från ”det globala” till ”det lokala” vill jag diskutera en strukturell dimension som både är gemensam för – och förbinder – dessa två dimensioner.

Media, information och sociala rörelser

Jag har i föregående avsnitt varit inne på hur den nya kommunikationsteknologin (i dess vidaste bemärkelse) under efterkrigstiden lagt grunden för nya interaktionsformer med ekonomiska, politiska och kulturella innebörder. Denna kommunikationsteknologiska ”revolution” har därmed bidragit till att ”media” och ”information” som två sammanhängande begrepp fått en central plats i analyser av det komplexa samhällets strukturella aspekter.

Massmedierna spridning och nya former (de elektroniska medierna) har tveklöst medfört en expansion av horisonten för förmedlad erfarenhet – vad Giddens (1991) kallar för ”the mediation of experience”. Detta har förändrat villkoren för kommunikation i en rad olika kontexter. Massmedierna

är inte neutrala – förändring av formerna för social interaktion innebär också omgestaltning av innehållet. Deras spridning innebär inte bara att *förmedlingen* av information ökar i kvantitet och hastighet. Massmedierna förändrar också informationens konstruktion, bearbetning och – inte minst – *dess sociala betydelse*.

Också villkoren för *politiskt handlande* i dess vidaste bemärkelse har förändrats genom massmediernas och informationsproduktionens alltmer centrala betydelse. Detta inbegriper i hög grad kollektivt handlande inom ramarna för sociala rörelser. En rad nya mediaorienterade handlingsstrategier har etablerats. Bl a har den ökade betydelsen för elektroniska medier alltsedan 60-talet bidragit till uppkomsten av handlingsformer med stark symbolisk laddning (Peterson & Thörn 1994). Dessa syftar till att via massmedierna förmedla "budskap" till en masspublik, (det mest framträdande exemplet på detta är de helt och hållet visuellt-dramatiska aktioner som genomförts av Greenpeace). Vi ser alltså *en förändring av de symboliska former* i vilka en rörelse presenteras inför omvärlden. Denna presentation är emellertid beroende av de villkor, ramar och regler som ges av massmediet som form (Gitlin 1985, Carlsson 1995), vilket i sig skapar nya typer av politiska motsättningar och konflikter. Dessa kan sammanfattas i termer av *en kamp om det politiska budskapets dramaturgi*.

I relation till sociala motsättningar och konflikter och dess olika typer av aktörer – rörelser, företag, myndigheter, experter – har massmedia en tvetydig innebörd. Medierna kan ses som ett rum för olika aktörers "självpresentation" och konstruktion av "den andre" – och därmed utgör de ett slagfält för gestaltning av konflikter. *Men medierna inbegriper också självständiga aktörer som aktivt bidrar till framställningen av konflikter*.

Vad gäller sociala rörelser kan två strategier för kampen på det massmediala fältet urskiljas:

1) Ett upprättande av egna, "alternativa" medier. Detta utgår både från en kritik av medias förmenta objektivitet och från det faktum att rörelsernas opponenter (t ex företag eller myndigheter) är betydligt mer resursstarka än rörelserna och därför har större möjligheter att köpa sig utrymme i massmedia (genom betald information eller annonsering) (Peterson & Thörn 1994).

2) Utformandet av en medveten strategi i förhållande till de dominerande medierna, exempelvis genomförandet av "dramatiska mediaaktioner" och/eller inrättandet av en informationssekreterare, som aktivt arbetar mot medier och andra institutioner. Ofta används båda strategierna komplementärt. Givetvis är de tillgängliga resurserna avgörande för i vilken grad såväl den första som den andra strategin kan genomföras.

Inom ramarna för det fält av organisationer som ingick i PEMSA tillämpades båda dessa strategier i olika former. Inom PEMSA som samarbetsprojekt var de två strategierna emellertid kopplade till motsättningar och till *en ambivalens i PEMSA:s definition av en övergripande informationspolicy*.

PEMSA:s förhållande till massmedia kan inte betecknas på något annat sätt än aktivt: Fredsövervakarna förekom 178 gånger i svenska massmedier under perioden från december 1993, då man offentliggjorde projektet, till juli 1994.¹¹ Detta var delvis ett resultat av att man tillsatte en (professionell) informationssekreterare, vars direktiv definierades som ”att förse media med information som kan leda till att PEMSA:s verksamhet blir omskriven och omtalad i tidningar, radio och TV” (PEMSA-dokument). Detta skedde genom att informationssekreteraren tog personkontakter på redaktioner, skickade ut pressmeddelanden, anordnade presskonferenser och på andra sätt förmedlade kontakter mellan fredsövervakare och media. Syftet med detta var enligt projektledaren att i första hand ge fredsövervakarna en plattform för att sprida information om sitt arbete och om situationen i Sydafrika. Tillsättandet av en informationssekreterare skedde emellertid så sent som i april 1994 – till följd av motsättningar inom PEMSA gällande informationspolicy.

Definitionen av informationspolicy handlade inte enbart om tillsättningen av en informationssekreterare för det mediariktade arbetet. Det handlade dels om vilken typ av information som skulle produceras, dels om formerna för produktion och presentation. Motsättningen kan på ett övergripande sätt sammanfattas som gällande om PEMSA:s informationsarbete – i första hand med avseende på fredsövervakarnas och informationssekreterarens uppgifter – skulle vara inriktat på *undersökning och publicering* eller på *neutralitet och plattformsskapande*. Det första alternativet innebar att fredsövervakarna skulle samla in information för omedelbar och *egenproducerad publicering* i linje med Amnesty Internationals strategi. Det andra alternativet innebar att fredsövervakarnas rapporter inte – åtminstone inte omedelbart – skulle publiceras samt att det mediariktade arbetet skulle inriktas på att *skapa en plattform för ett långsiktigt opinionsarbete*.

De personer som ingick i PEMSA:s informationsgrupp uppgav att en av projektets grundidéer var att information som sådan är en viktig aspekt av projektet. En av personerna menade att ”publicering/blottläggande är den viktigaste aspekten av fredsövervakarnas arbete” (Ewald/Thörn 1994: 59). Den informationsplan som utarbetats av informationsgruppen föreslog att man regelbundet skulle ge ut ett informationsblad, med översatta referat från fredsövervakarrapporter och information om rapporter från Amnesty, Goldstonekommissionen etc. Ett sådant info-blad avsågs emellertid av PEMSA:s samråd. Informationsplanen föreslog alltså en alternativ egenproduktion. Istället lades tyngdpunkten på ett mot etablerade media orienterat informationsarbete – utfört av en professionellt rekryterad informationssekreterare. Denna spänning pekar mot ytterligare en ambivalens i projektet: professionalitet/idealitet. Detta tema har särskild relevans för definitionen av PEMSA:s identitet i termer av ett ”folkrörelseprojekt” – med alla de betydelser som begreppet folkrörelse implicerar i en svensk kontext.

Folkrörelserna i det komplexa samhällets Sverige: institutionalisering och professionalisering

Begreppet folkrörelse är ett i Sverige etablerat och i breda kretsar positivt laddat begrepp. Men vilka betydelser har det i dagens Sverige? Vilken roll spelar de organisationer som – framför allt på sin historia – är knutna till detta begrepp? Vilken betydelse skall man ge det faktum att de under efterkrigstiden knutits allt närmare till statsmakten? Och i vilket förhållande till begreppet folkrörelse (och till de organisationer som det ”traditionellt” är knutet till) står de nya rörelser som vuxit fram under de senaste decennierna? Ett flertal forskare har under det senaste decenniet på olika sätt försökt att svara på sådana frågor (se t ex Johansson 1980, Engberg 1987, Petterson/Westholm/Blomberg 1989, Blomdahl 1990).

Inom den internationella samhällsvetenskapen knyts sociala rörelser ofta per definition till det civila samhället (se t ex Cohen 1985 och Cohen/Arato 1992) – alternativt livsvärlden (Habermas 1989). Detta perspektiv implicerar att organisationer med stark koppling till statsmakten utesluts från rörelsebegreppet. Jag menar att såväl en empirisk som analytisk gränsdragning mellan stat/civilt samhälle eller stat/social rörelse blir alltmör problematisk med den tilltagande sociala komplexiteten och globaliseringen.¹² Samtidigt pekar dessa begreppskonstruktioner mot relevanta frågeställningar, som ytterst handlar om demokratins former och förändringar i det komplexa samhället. Det handlar i första hand om det faktum att relationen mellan staten och ideella rörelseorganisationer i många fall präglas av en tilltagande närhet. Å ena sidan kan förhållandet tolkas i termer av ett ökat demokratiskt inflytande, å andra sidan som ett sätt för statsmakten att erhålla demokratisk legitimitet utan att detta nödvändigtvis avspeglar ett reellt demokratiskt inflytande. Jag menar att denna problematik måste diskuteras i relation till konkreta fall. Fallet PEMSA är i detta avseende mycket relevant, eftersom det drevs av *såväl* nya som gamla svenska rörelseorganisationer, *samtidigt* som det huvudsakligen var statligt finansierat och även inbegrepp två organisationer med statlig anknytning.

Vid en första betraktelse representerar organisationerna i PEMSA en betydande del av Sveriges vuxna befolkning – enligt deras egen uppgift ca 2 miljoner svenskar.¹³ Samtidigt bekräftar PEMSA delvis den svenska maktutredningens syn på de svenska folkrörelseorganisationerna: drivna av ett fåtal ”eldsjälar”, resursstarka personer som i de flesta fall är anställda av organisationen och inte sällan har professionell kompetens (Petterson/Westholm/Blomberg 1989: 131ff). *Beslut* gällande deltagande i PEMSA har i de enskilda organisationerna aldrig diskuterats utanför ett styrelsemöte. Utvärderingsgruppen känner bara till ett fåtal fall där projektet innan det blev känt genom media *överhuvudtaget* diskuterats utanför organisationernas styrelser. Flera av organisationerna är heller inte medlemsorganisationer,

utan paraplyorganisationer, de består alltså av representanter för andra organisationer.¹⁴ Det skall emellertid framhållas att utvärderingsgruppen inte har kunnat bedöma PEMSA:s huvudsakliga och långsiktiga strategi gällande förankringen av projektet på de deltagande organisationers basnivå: att skapa en plattform för hemvändande fredsövervakares opinionsarbete.

Begreppet folkrörelse var också en central aspekt av PEMSA:s identitet och anspråk på legitimitet. I projektbeskrivningarna framhölls att PEMSA är ett folkrörelseprojekt (i de engelska översättningarna ett NGO-projekt). Ett av de centrala kriterierna i samband med rekryteringen av fredsövervakare var "folkrörelseerfarenhet".¹⁵ De definitioner av detta begrepp – och av "folkrörelseorganisation" – som PEMSA arbetade utifrån var implicita snarare än explicita. Vad gäller "folkrörelseerfarenhet" som ett rekryteringskriterium betonades det ideella arbetet. Med "folkrörelseorganisation" avsågs i första hand organisationer som ingår i – och var närstående – PEMSA.

PEMSA:s identitet som folkrörelseprojekt präglades emellertid mycket starkt av ett ambivalent förhållande till temat *professionalitet/idealitet*, som i detta sammanhang kan förstås som två former för beslutsfattande och genomförande av projektets olika delar. Detta tema är närvarande i form av ambivalenser i definitionerna – och genomförandet – av en rad av PEMSA:s aktiviteter. Det är nära knutet till PEMSA:s identitet och legitimitet som "folkrörelseprojekt" och kan även förstås i termer av en motsättning mellan *professionell och demokratisk legitimitet*. Detta är kopplat till att folkrörelseorganisationernas grund ytterst är det ideella medlemskapets demokrati. För ett klargörande av denna koppling är det nödvändigt med en kort historisk tillbakablick.

Professionalitet, idealitet och legitimitet

Historiskt sett konstituerades de svenska folkrörelserna organisatoriskt som "associationer", dvs på frivilligt arbete baserade medlemsföreningar som – relativt fristående från stat och marknad – verkade för politiska förändringar i den svenska offentligheten. Under 1900-talet kom de svenska folkrörelserna emellertid att i allt högre grad institutionaliseras, vilket inbegrep en tendens till professionalisering.

Begreppet professionalisering har en rad betydelser inom den samhällsvetenskapliga diskursen (se t ex Selander 1989). Jag skall här utnyttja begreppets skiftningar för att skildra två aspekter – och faser – av folkrörelsernas institutionalisering under 1900-talet. *En omvandling av ideellt arbete till lönearbete* kan i detta sammanhang betecknas som en form av professionalisering i en mycket grundläggande mening. Detta är vad som sker i en rörelses första institutionaliseringsfas. I en annan mening kan professionalisering ses som det successiva etablerandet av "kunskapsbaserade" grupper i det moderna samhället – dvs grupper som konstituerar sin identitet

i termer av "expertkunskap". De professionellas arbetsform kan karakteriseras som präglad av en låg grad av regelstyrning och hög grad av autonomi, vilken motiveras med utgångspunkt i en (fr a genom högre utbildning) förvärvad *kompetens*. Utifrån ett sådant perspektiv kan "de professionella" också sägas vara knutna till en specifik social auktoritets- eller legitimitetsform: *professionell legitimitet* (Brante 1989). Ur detta perspektiv utgör de professionellas utbredning, tilltagande legitimitet och inflytande en central aspekt av det komplexa samhället.

I en rörelses *tidiga institutionaliseringsfas*, där idellt arbete delvis omvandlats till lönearbete, är de anställdas arbete i första hand regel- och medlemsstyrt. Det vilar i hög grad på beslut som är demokratiskt fattade av organisationens medlemmar. Detta kännetecknade i hög grad den tidiga arbetarrörelsen och gäller för de nya rörelseorganisationerna inom PEMSA. En rörelses *andra institutionaliseringsfas* innebär inte bara att rörelseorganisationer i allt högre grad förlitar sig på anställda, utan också att dessa anställda ges en större autonomi, som legitimeras utifrån ett yrkeskunnande – *professionell legitimitet*. Det innebär bl a att de anställdas utrymme att ta egna beslut i olika frågor ökar. Detta skapar en spänning relaterad till organisationens identitet som en folkrörelseorganisation, som ytterst vilar på *demokratisk legitimitet*. Professionell legitimitet är inte oförenlig med demokratisk legitimitet men, som jag strax skall ge exempel på, de två formerna artikuleras i rörelsesammanhang ofta i motsättning till varandra.

Den svenska professionaliseringsfasens inledning är sammankopplad med arbetarrörelsens omvandling från en oppositionell till en statsbärande social kraft på 30-talet. SAP anlätade tidigt expertis i välfärdsbygget och en rad nya grupper av professionella etablerade sig under de följande decennierna i anslutning till den expanderande välfärdsstaten. Välfärdsstatens uppbyggnad innebar också att en rad organisationer med ursprung i den första och andra svenska folkrörelsevågen integrerades i den offentliga politiska kulturen under den senare delen av 1900-talet. Detta innebär bl a att organisationerna alltmer fjärrat sig från det idella arbetets frivilliga insatser och styrning av organisationernas aktiviteter "underifrån" och närmat sig staten i och med att man uppburit stöd från, etablerat nära kontakter med och representerats i statliga organisationer. Detta har bl a bidragit till att man adopterat professionella strategier. Thomas Brante menar t o m att en politisk profession med specifika drag konstituerats i Sverige:

En svensk politiker har idag haft åtminstone en fil kand och har genomgått en lång socialiseringsprocess, som börjar med SECO (eller föräldrar), sedan politiska ungdomsförbund, studentförbund, ev sommarskolor, valarbete, kommunalpolitiska uppdrag, kurser osv – en serie finslipningar, förberedelser och kontakter som skapar den grupp ur vilken toppolitiker sedermera rekryteras. (Brante 1989:44).

Till detta vill jag lägga vikten av *den specifikt svenska folkrörelsetraditionen*, förstådd som en socialisations- och praxisform (till stor del präglad av

en konsensusorientering) och ett nätverk (som överskrider partigränser). Denna tradition inbegriper också en relativt stabil form för identitet och anspråk på legitimitet i den svenska offentligheten (dvs åberopandet av "folkrörelse" som källa för legitimitet). I och med folkrörelsernas etablerande i den officiella politiska kulturen har gränserna mellan den politiska professionen och folkrörelsekulturen blivit allt otydligare. Man skulle kunna säga att de politiska professionella i Sverige i hög grad har präglats av folkrörelsekulturen, samtidigt som den senare, ju närmare vår samtid vi kommit, har präglats av politikens professionalisering.

De nya rörelserna: kritik av professionaliseringen

De nya sociala rörelser som vuxit fram i Sverige sedan 60-talet har delvis formerats via en kritik av de gamla folkrörelsernas institutionalisering. Samtidigt har de gamla rörelserna – och dess folkrörelsekultur – bibehållit ett relativt stark position: den nya rörelsekulturen har i Sverige haft en svagare ställning än i en rad andra europeiska länder. Specifikt för Sverige är också att nya rörelseorganisationer – med ett viktigt undantag för den nya kvinnorörelsen – haft en större "närhet" till statsmakten (Brand 1985). Det gäller inte bara att delar av verksamheten finansierats av staten (inte sällan via studieförbunden, en produkt av folkrörelsekulturen). Exempelvis har svenska miljöorganisationer fungerat som remissinstanser och inte sällan har nyckelpersoner i rörelseorganisationer tagit steget in som experter i regeringssammanhang eller statliga organisationer. Under PEMSA:s verksamhetstid gick en central person i en av de medverkande solidaritetsorganisationerna till en anställning på SIDA.¹⁶

Den kontinuerliga verksamheten inom de rörelseorganisationer som har sitt ursprung i 60- och 70-talets nya rörelsevåg bärs idag oftast upp av ett antal anställda. Det gäller också för de nya rörelseorganisationerna inom PEMSA. Exemplet PEMSA säger dock att det, trots att de nya rörelseorganisationerna är relativt väl integrerade i den officiella politiska kulturen, existerar en skillnad mellan gamla och nya rörelseorganisationer med avseende på relationen mellan professionalitet och idealitet och – i förlängningen – professionell och demokratisk legitimitet. Motsättningen mellan professionalitet och idealitet var inte bara det mest centrala temat inom PEMSA, det var också kopplat till en skiljelinje mellan gamla och nya rörelseorganisationer (motsättningen professionalitet/idealitet var dock inte enbart kopplat till en skiljelinje mellan nya och gamla rörelseorganisationer – exempelvis förhöll sig de kristna missionsorganisationerna kritiska till professionella strategier).

I PEMSA:s ansökan till SIDA betonas på flera ställen det ideella engagemangets fördelar i den här typen av solidaritetsarbete. Samtidigt förespråkades professionella strategier av flera av de individer (representerande

gamla rörelseorganisationer) som var drivande i PEMSA. Skillnaderna i synsätt formuleras å ena sidan av en person med anknytning till arbetarrörelsen, som i en diskussion kring detta tema menar att ett professionellt förhållningssätt är nödvändigt eftersom *"det här är som att sköta ett medelstort företag med 65 anställda som är i rörelse hela tiden"*. Å andra sidan menade en representant för en av (de nya) solidaritetsorganisationerna, som är kritisk till hur delar av projektet genomförts att *"inom arbetarrörelsen finns en tradition att ta snabba beslut – med höga kostnader. Inom alternativrörelsens demokratikultur strävar man efter så låga kostnader som möjligt och där tar besluten också längre tid därför att man vill förankra dem"* (Ewald/Thörn 1994: 54-55).

Vi ser alltså att den professionaliseringstendens, som är ett av de utmärkande dragen för det komplexa samhället, inom PEMSA dels är relaterad till en ambivalens med avseende på PEMSA:s identitet som *"folkrörelseprojekt"*, dels är kopplad till en skiljelinje mellan gamla och nya rörelseorganisationer. Därmed har vi åter närmast oss den fråga som ställdes i inledningen, gällande förhållandet mellan nya och gamla rörelser – sett i relation till övergripande sociala förändringar. Jag skall avslutningsvis – delvis som en sammanfattning – mer utförligt diskutera vilka slutsatser som i detta avseende kan dras utifrån fallet PEMSA.

Vad är nytt och vad är gammalt?

Inledningsvis refererade jag till en diskussion kring nya och gamla sociala rörelser, där de nya rörelserna sammankopplades med en *"ny"* samhällsform – ett postindustriellt eller ett postmodernt samhälle. I artikeln har jag använt *"globalisering"* och *"det komplexa samhället"*, bl a för att beteckna en tilltagande social komplexitet. Då jag har talat om nya rörelser har det enbart varit för att beteckna en rörelses uppkomstperiod – nya rörelser är i denna mening de rörelser som uppkommit efter andra världskriget.

Men utöver deras historiska rötter, i vilken mening skiljer sig nya rörelser från gamla?

För att kunna diskutera detta kan det vara lämpligt att skilja på tre aspekter hos rörelser: innehållsmässiga, formmässiga och kontextuella. Det är en trivial sanning att de nya rörelserna i förhållande till de gamla har ett nytt ideologiskt innehåll, med givna kopplingar till en rad sociala förändringar och nya konflikter som uppstått under efterkrigstiden (och Berlinmurens fall). Inom ramarna för nya rörelser har man artikulerat nya (eller reartikulerat gamla) politiska teman och dagordningar i termer av ekologi, fred, feminism och solidaritet. Det är också idag vedertagen sanning att dessa nya teman har införlivats av gamla rörelser, vilket har modifierat deras ideologier. Exempelvis har arbetarrörelsen införlivat miljöteman på sin poli-

tiska dagordning. Som ett samarbetsprojekt som inbegriper såväl frikyrko- som arbetarrörelseorganisationer, och vars ideologiska innehåll till stora delar artikuleras i de nya freds- och solidaritetsrörelsernas termer, är också PEMSA ett exempel på detta.

Men i vilken mening har nya handlings- och organisationsformer konstruerats inom ramarna för nya rörelser? Eller är de nya former för kollektivt handlande som idag kan observeras inte specifikt knutna till de nya rörelserna? Och hur är detta i så fall relaterat till kontextuella aspekter? Jag skall i det följande diskutera dessa frågor utifrån PEMSA som exempel. I artikeln har jag pekat på en rad ambivalenser i projektet. Inledningsvis argumenterade jag för att dessa utgör nycklar såväl för analysen av en social rörelses "inre process" som för dess kontext. Följande resonemang utgår därför till stora delar från de ovan synliggjorda ambivalenserna.

Inom PEMSA rådde konsensus med avseende på vikten av informationsarbete och mediaorientering. Som jag tidigare varit inne på har *två mediaorienterade handlingsstrategier* uppstått inom ramarna för sociala rörelser i det komplexa samhället: det gäller dels en organiserad orientering mot de etablerade medierna, dels skapandet av egna, alternativa medier. Inom flera av de rörelseorganisationer som ingick i PEMSA tillämpas båda av de ovanstående strategierna. Detta gäller såväl nya som gamla organisationer. Existerande skillnader mellan gamla och nya rörelseorganisationers egenpublikationer kan i första hand tillskrivas skillnader i resurser och medlemsbas. Som vi sett uppstod emellertid *inom ramarna för samarbetet i PEMSA* en motsättning gällande informationspolicy, som var kopplad till de två ovanstående strategierna. Här kunde också en skiljelinje mellan nya och gamla rörelseorganisationer skönjas. En representant för en av de nya rörelseorganisationerna i PEMSA lade stor vikt vid att argumentera för att *ett egenproducerat informationsblad* skulle komma till stånd medan en representant för arbetarrörelsen betonade vikten av *en professionellt utformad inriktning mot de etablerade medierna*. Denna motsättning är också i linje med nya rörelserna kritik av "de gamlas" etablering och professionalisering.

Detta för oss alltså in på de övergripande formerna för sociala rörelserns organisation och interaktion – och *en ambivalens som kan förstås i termer av professionalitet och idealitet*. Som vi sett var detta tema centralt i PEMSA och jag menar att det är en nyckel för förståelsen av förändringar av kollektiva handlingsformer inom ramarna för sociala rörelser i det komplexa samhället.

Historiskt sett har moderna sociala rörelser – oftast i skarp avgränsning till stat och marknad – konstituerats i form av *kommunikativa gemenskaper* (Peterson & Thörn 1994). Vad jag med PEMSA som exempel har försökt att peka på i denna artikel är att gamla rörelseorganisationer har genomgått en institutionaliseringsprocess, vilken fr a inbegriper professionalisering, men

som är kopplad till etableradet av nära kontakter med statliga organisationer – och att marknadsrelationer i allt högre grad införlivats.

När Max Weber i en föreläsning 1918, "Der Sozialismus" (Weber 1918/1984), behandlade den samtida arbetarrörelsen betraktade han den i första hand utifrån sitt byråkratiseringsperspektiv. Det faktum att arbetarrörelsen växer fram i en genombyråkratiserad kontext medför enligt Weber en snabb, om inte omedelbar, institutionalisering. Jag har också i denna artikel pekat på att nya rörelseorganisationer, trots kritik av "de gamla" rörelsernas institutionalisering, inte helt undgått denna tendens. Den är inte specifik för Sverige eller Europa, utan utgör snarare *en global tendens*. Vi har också sett att fredsövervakningen i post-apartheids Sydafrika inbegrep organiserat samarbete mellan statliga organisationer och rörelseorganisationer med en lång historia i kampen mot apartheid. I Sydafrika formeras nu också, liksom i andra delar av världen, CBO:s – Community Based Organizations – i en kritik av NGO:s etablering och professionalisering.¹⁷ Om detta pekar mot en slags "rörelsedialektik" i det moderna samhället, där nya rörelser ständigt formeras delvis i opposition mot gamla rörelsernas institutionalisering och professionalisering, så är detta inte en statisk rörelse. Den sker idag med ännu större hastighet än i Webers samtid.

Den tilltagande professionaliseringen, närheten till statliga organisationer och införlivandet av marknadsrelationer inom ramarna för sociala rörelser i vår samtid måste ytterst förstås mot bakgrund av globaliseringen och det komplexa samhällets interaktionsformer. En mångfald av sociala sammanhang, relationer och identiteter differentieras samtidigt som de griper in i och är ömsesidigt beroende av varandra. Globaliseringen innebär att gamla gränsdragningar upplöses och nya etableras – det gäller inte bara mellan nationer. Men den innebär också – p g a av de komplexa sociala samspel och ömsesidiga beroendeförhållandena som inbegrips i globaliseringen av ekonomi, teknologi och kultur – *en svårighet att konstruera och upprätthålla skarpa och permanenta gränsdragningar*. Det är i denna mening symptomatiskt att vi, som ett svar på de nya internationella politiska förhållanden som följt på Berlinmurens fall, med PEMSA ser ett unikt samarbete mellan svenska rörelseorganisationer med mycket bred ideologisk spännvidd. En nyckelperson inom PEMSA menade att samarbetet varit otänkbart för bara fem år sedan. Detta var bland annat relaterat till de starka motsättningar som fanns mellan den gamla arbetarrörelsen och de nya solidaritetsorganisationerna med avseende på den lämpligaste strategin för att motarbeta apartheidregimen i Sydafrika.

Vi ser alltså i det komplexa samhället en förskjutning mot ett större inslag av formaliserade relationer i sociala rörelsernas praxis. Exemplet PEMSA visar på att denna tendens i en rörelsekontext på samma gång är problematisk och svår att undvika: de målsättningar som PEMSA artikulerade förutsätter och kräver inte bara ideellt arbete och konstruktionen av alterna-

tiv, utan också professionella strategier, extern finansiering och etablerade relationer till statliga och överstatliga organisationer. Vi har också sett att detta gav upphov till spänningar i projektet, eftersom idealiteten fortfarande utgör (dvs konstrueras som) ett identitetsfundament hos folkrörelseorganisationerna. Temat professionalitet/idealitet är emellertid inte enbart kopplat till en rörelses *interna beslutsprocesser*, utan också till anspråk på och erhållande av *legitimitet i den politiska offentligheten*. I detta perspektiv är det relaterat till en ambivalens mellan att framstå som representerande "etablissemang" eller "folket".

Tidigare väcktes frågan om vilken betydelse de tätare relationerna mellan stat och folkrörelseorganisationer har i termer av demokratiskt inflytande. Otvetydigt har begreppet "folkrörelse" fått en rad nya betydelser i efterkrigstidens Sverige. "Folkrörelseorganisation" är idag liktydigt med en blandning av statliga bidrag, professionella insatser och ideellt arbete. Som flera undersökningar visat är det också – när det gäller "ideburna" organisationer – liktydigt med ett relativt lågt aktivt deltagande (Blomdahl 1990, Petterson/Westholm/Blomberg 1989). Betyder det att folkrörelseorganisationerna spelat ut sin roll som självständiga demokratiska krafter, baserade på medlemmarnas aktiva demokratiska inflytande och ideella arbete? Möjligen går denna fråga inte att besvara med ett ja eller ett nej. Exemplet PEMSA visar att frågan i alla fall inte går att besvara med ett entydigt ja. Stödet till, och samarbetet med, de sydafrikanska organisationerna hade inte kunnat genomföras i statlig regi. Det utformades av organisationerna med utgångspunkt i de kontakter och specifika kunskaper som utvecklats i en rörelsekontext och genomfördes med hjälp av stora insatser av ideellt arbete. Omvänt hade organisationerna inte kunnat genomföra projektet utan de finansiella resurser och den legitimitet som erhöles via den svenska staten. Samtidigt översattes "folkrörelse" till "NGO" i PEMSA:s engelska presentationer, vilket pekar på *en ovilja hos de svenska organisationerna att tydliggöra och diskutera de problematiska aspekterna av "Folkrörelsesveriges" förändrade karaktär*.

En organisationsform som breder ut sig alltmer i det komplexa samhället är nätverket. *Inom ramarna för sociala rörelser kan utvecklandet av nätverk delvis ses som ett försök att undvika den institutionalisering som den formella organisationen innebär*. En rad sk regnbågskoalitioner har organiserats i nätverkets form. Informella kontaktnät mellan organisationer, grupper och individer byggs upp (och här är telefon, telefax och elektroniska nätverk viktiga kommunikationsmedel) och aktiveras vid olika former av mobiliseringar. Det handlar om tillfälliga koalitioner mellan ideologiskt heterogena organisationer och grupperingar för målsättningar som artikuleras som specifika för situationen. I den mening de olika kollektiven på samma gång vill agera samfällt och bevara skillnaderna sinsemellan, kan den ideologiska form som nätverket är förbundet med karakteriseras som "ett slags politisk

minimalism". I Sverige är den sk trädkramaraktionen ett exempel på en nätverksmobilisering som involverade mer än 100 organisationer (Thörn 1991). PEMSA är ytterligare ett exempel på en sådan koalition. Projektet tog inte formen av en organisation, utan konstruerades (och presenterades) som ett nätverk.¹⁸

Det nya nätverket inbegriper en utopi som ofta artikuleras genom en kritik av "den gamla" medlemsorganisationen och dess utopi. Där medlemsorganisationen kritiseras för att vara hierarkisk och pågå en formell tröghet resultera i "ombudsmannademokrati", förutsätts nätverket vara "platt", dvs icke-hierarkiskt, och genom sin informella struktur resultera i flexibilitet och underlätta spontana initiativ och aktivt deltagande. PEMSA:s nätverksmodell visade sig utan tvekan vara en flexibel och effektiv organisationsform, som möjliggjorde samordning av ett stort antal organisationers resurser, demokratisk styrning och aktivt deltagande i projektets utformning av representanter för organisationerna. Samtidigt existerade det inom den svenska delen av PEMSA ojämlikheter med avseende på de olika organisationernas grad av inflytande. Detta pekar på en erfarenhet som också gjorts i andra nätverk: att nätverket ofta inbegriper en maktfördelning där inflytandet inte som i medlemsorganisationen koncentreras i "toppen" i förhållande till "gräsrotterna". Snarare formeras nätverkets maktfördelning som ett centrum och en periferi. Kritik från de sydafrikanska organisationerna om att samarbetet i allt för hög grad styrs från PEMSA:s kontor i Stockholm pekar på att detta också var fallet med avseende på det transnationella nätverk som PEMSA ingick i. Samtidigt har vi sett att samarbetsprojektet inbegrep strategier för att ge de sydafrikanska organisationerna ett inflytande också i dess svenska del. En viktig observation relaterad till nätverket som "ny" organisationsform som också kan göras i relation till PEMSA är *nätverkets beroende av de gamla organisationerna som källa för såväl legitimitet som för materiella resurser*.¹⁹

Konklusion

Exemplet PEMSA pekar på att nya former för kollektiv handlande inte uteslutande, eller ens huvudsakligen, är resultat av nya rörelsers praxis. Snarare har de utvecklats inom ramarna för såväl nya som gamla rörelser – som svar på strukturella förändringar. Det gäller både mediaorienterade handlingsformer och nätverket som organisationsform. Skillnader mellan nya och gamla rörelser med avseende på handlingsformer existerar – men de har ingen entydig karaktär. I vissa fall söker man *rekonstruera gamla former* inom ramarna för de *nya* rörelserna – i opposition mot de *gamla* rörelsernas *nya* praxis. Detta gäller t ex i relation till temat professionalitet/idealitet.

Avslutningvis – som en övergripande slutsats – får förhållandet mellan nätverket och medlemsorganisationen symbolisera förhållandet mellan det nya och det gamla i globaliseringens komplexa samhällen. Det gäller såväl nya och gamla rörelser kollektiva handlingsformer, som andra nya och gamla former – politiska, ekonomiska, teknologiska och kulturella. Det nya och ”det gamla” är samexisterande och sammanvävt, och det nya har det gamla inte bara som en historisk förutsättning, utan som en i allra högsta grad närvarande dimension. Därmed vill jag ha sagt att vad jag har betecknat som ”globalisering” och ”det komplexa samhället” skall ses i termer av kontinuitet i förhållande till den historiska process som började med det industriella genombrottet. Det är också en process där sociala rörelser – som en specifikt modern social form – har spelat en betydande roll.

NOTER

- ¹ Detta sätt att förstå social komplexitet är influerat av – men inte identiskt med – dels Melucci (1991), som talar i termen av ”complex societies”, dels Laclaus och Mouffes (1985) sätt att se på social differentiering och sociala rörelser (särskilt kapitel 4).
- ² En viktig del av globaliseringens politiska dimension är framväxten av en rad rörelser som i första hand är knutna till lokal mobilisering (ofta kopplad till etnisk och/eller nationalistisk identitet), som också måste förstås i relation till nationalstatens förändrade ställning. I denna artikel diskuteras dock i första hand det faktum att globaliseringen medfört framväxten av nya transnationella rörelser.
- ³ Detta synsätt skiljer sig från den s k resource mobilization theory, se t ex Jenkins (1983).
- ⁴ Jag kommer i denna artikel att växelvis använda mig av ”social rörelse” (eller ”rörelse”), som alltså har analytiska implikationer, och av mer empiriskt orienterade termer som ”rörelseorganisation”, ”rörelseprojekt” och ”rörelsekultur”. De senare refererar till de relativt väl avgränsade fenomen som utgör studiens empiriska fokus.
- ⁵ Utvärderingen genomfördes från maj till september 1994 och var knuten till sociologiska institutionen i Göteborg och professor Bengt Furåker (Jonas Ewald är doktorand vid institutionen för freds- och utvecklingsforskning i Göteborg). Vi använde oss av såväl kvantitativa som kvalitativa metoder, med tyngdvikt vid det senare. Vi genomförde direkta och deltagande observationer på fält och vid möten, samt gruppintervjuer och enskilda intervjuer. Merparten av vår egen materialinsamling har dock utgjorts av strukturerade och halvstrukturerade enskilda intervjuer med nyckelpersoner i olika kontexter. Totalt gjordes c:a 200 intervjuer. En mer ingående beskrivning av vår metod samt alla de sakuppgifter om – och några delanalyser av – projektet som förekommer i denna artikel finns i utvärderingsrapporten (Ewald/Thörn 1994). En något förkortad version av rapporten finns också utgiven på engelska.
- ⁶ Följande organisationer ingick i PEMSA: Afrikagrupperna, Caritas Sverige, Diakonia, Global fredstjänst, ISAK – Sydafrika kommitén, Justitia et Pax (Kommissionen för rättvisa och fred i Stockholms katolska stift), Kristna Fredsrörelsen, KFUM-KFUK, Liv och Fred-institutet, Lutherhjälpen, Olof Palmes Internationella Centrum (bakom vilket står LO, SAP, ABF och Kooperationen), Svensk volontärsamverkan, Svenska Ekumeniska Nämnden (Sveriges Kristna Råd), Svenska FN-förbundet, Svenska kyrkans mission, Svenska Missionsförbundet, TCO.
- ⁷ Jag väljer här samma konstruktion av rörelsevågor som Petterson/Westholm/Blomberg (1989). Utöver de rörelser som nämns ovan tillhör bl a nykterhetsrörelsen den första vågen och den nya kvinno- och miljörörelsen den tredje. För något annorlunda kategoriseringar av folkrörelserna, se t ex Lundkvist (1977) och Engberg (1986).

- ⁸ Det gäller i första hand a) observerande närvaro vid politiska möten och andra offentliga sammanhang där risk för konflikter existerar, b) direkta medlingsförsök där sådana konflikter uppstår, c) försök till mer långsiktig konfliktmedling, d) insamlande av information i syfte att utöva påtryckning på myndigheter och/eller bilda opinion.
- ⁹ PEMSA:s ansökan till SIDA, som inlämnades i oktober 1993, c:a 6 månader efter att samarbetet mellan organisationerna inletts, är projektets centrala dokument. Den är resultatet av en process där PEMSA med utgångspunkt i 16 organisationer formerar sig som en aktör. Den innehåller inte bara en målformulering för projektets genomförande, utan presenterar också ett perspektiv som inbegriper en problembild (med avseende på såväl den globala som sydafrikanska situationen) en övergripande strategi, en definition av PEMSA:s roll och identitet, samt en utopi. Dokumentet användes i flera sammanhang för en presentation av PEMSA, bl a skickades den ut till dem som sökte som fredsövervakare.
- ¹⁰ Totalt bidrog svenska SIDA med c:a 13 miljoner kronor till PEMSA. Utöver detta tillfördes 25 000 kronor av en av de svenska deltagarorganisationerna.
- ¹¹ Tyngdpunkten låg på dagspress – 102 tillfällen. Etermedia 43 tillfällen, övriga 33.
- ¹² Det är förvisso fullt möjligt att upprätthålla begreppet civilt samhälle som en analytisk konstruktion. Men som analysverktyg blir det alltmer trubbigt i ett skede som präglas av globalisering och – inom ramarna för nationalstater – av en tilltagande närhet mellan statliga och ideella organisationer. Exempelvis blir det svårt att diskutera en förändring av relationerna mellan statliga organisationer och rörelseorganisationer, annat än i patologiserande termer, som statens invasion av det civila samhället etc. För en kritik av begreppet som argumenterar för att det inte längre är relevant, se Hardt (1995). För en översikt av begreppsbyggnaden, se Lidskog (1995).
- ¹³ Se t ex debattartikel författad av representanter för PEMSA i Svenska Dagbladet 28/1-94.
- ¹⁴ Så var t ex Afrikagrupperna medlem i ISAK Sydafrikakommittén (nu upplöst), samt FN-förbundet, där också en rad andra av PEMSA:s organisationer är med, t ex TCO. LO är med i både Olof Palmes internationella Centrum och FN-förbundet. I det kristna nätverket är exempelvis Missionsförbundet med i Diakonia etc. Global Fredstjänst, som var idémässigt drivande i projektet, startade som en arbetsgrupp inom ramarna för Svenska Ekumeniska Nämnden. Fem av de 17 organisationerna är medlemsorganisationer: Afrikagrupperna, KFUM-KFUK, Kristna Freds, Missionsförbundet och TCO.
- ¹⁵ Av de rekryterade var emellertid endast c:a hälften av fredsövervakarna aktiva i någon organisation som inkluderades i PEMSA:s egen definition på folkrörelse. C:a 85% hade emellertid anknytning i form av medlemskap (c:a 1/3 av fredsövervakarna uppgav i sin ansökan anknytning till någon fackförening under rubriken "Participation in popular movements, Non- Governmental Organizations or parishes/congregations").
- ¹⁶ Han avgick samtidigt ur PEMSA:s ledningsgrupp och deltog inte i SIDA:s diskussioner och beslut om att stödja PEMSA.
- ¹⁷ För en diskussion av samspelet mellan statliga strukturer och lokala och internationella NGO:s, samt vilka intressen de konstituerar, se Hanlon (1991).
- ¹⁸ Formellt utsågs en av organisationerna – Caritas – som förhandlingspart gentemot SIDA. De övriga organisationerna skrev sedan på ett samarbetsavtal med Caritas, som i sin tur tecknade ett avtal med SIDA sedan ansökan om bistånd godkänkts.
- ¹⁹ Nätverkssamarbetet möjliggjordes till stor del genom de resurser som de ingående medlemsorganisationerna erhöll. De tillhandahöll såväl materiell utrustning (telefoner, telefax och datorer – tidvis stod några organisationers kontor till PEMSA:s förfogande) och tillät i några fall anställda att avsätta stora delar av sin arbetstid åt projektet.

LITTERATUR

- Ansökan till SIDA (1993) *PEMSA-dokument*, Stockholm: Svenska FN-förbundet.
- Bhabha, H. (1994) *The Location of Culture*, London/New York: Routledge.
- Blomdahl, U. (1990) *Folkrörelserna och folket*, Stockholm.
- Boutros-Ghali, B. (1992) *An Agenda for Peace*, New York.
- Brand, K. W. (1985) *Neue Soziale Bewegungen in Westeuropa und USA*, Frankfurt/ New York.
- Brante, T. (1989) "Professioners identitet och samhälleliga villkor, i Selander, S. (red) (1989) *Kampen om yrkesutövning, status och kunskap. Professionaliseringens sociala grund*, Lund: Studentlitteratur.
- Carle, J., Hermansson, H-E. (red) (1991) *Ungdom i rörelse*, Göteborg: Daidalos förlag.
- Carlsson, J. (1995) *Omvärldskonflikter i journalistik och forskning*, Göteborg: Padrigu Papers.
- Cohen, J. L (1985) "Strategy or Identity", i *Social Research*, vol 52, nr 54.
- Cohen, J. L. / Arato, A. (1992) *Civil Society and Political Theory*, London/Cambridge: The MIT Press.
- Engberg, J. (1986) *Folkrörelserna i välfärdssamhället*, Umeå: Statsvetenskapliga institutionen.
- Ewald, J. / Thörn, H. (1994) *Fredsövervakning i Sydafrika*, Stockholm: Svenska FN-förbundet.
- Eyerman, R. / Jamison, A. (1991) *Social Movements. A Cognitive Approach*, Cambridge University Press.
- Featherstone, M. (ed) (1990) *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*. London: Sage Publications.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity*, Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity*, Cambridge University Press.
- Gitlin, T. (1980) *The Whole World is Watching*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Habermas J. (1989) "New Social Movements", *Telos*, nr. 49/89, St. Louis.
- Hanlon, J. (1991) *Mocambique: Who Calls the Shots?*, London: Bloomington.
- Hardt, M. (1995) "Det civila samhällets bortvittrande", i *Socialistisk Debatt*, nr 2 , Göteborg.
- Hettne, B. (1995) *Development Theory and the Three Worlds*, London: Zed Books.
- Jenkins, J. C. (1983) "Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements", *Annual Review of Sociology*, nr. 9, Palo Alto, Calif.
- Johansson, H. (1980) *Folkrörelserna i Sverige*, Stockholm: Sober.
- Laclau, E. / Mouffe, C. (1985) *Hegemony and Socialist Strategy*, London/New York: Verso.
- Laclau, E. (ed) (1994), *The Making of Political Identities*. London/New York: Verso.
- Lash, S. / Urry, J. (1994) *Economies of Signs and Spaces*, London: Sage.
- Lidskog, R. (1995) Sociologins objekt eller politikens begrepp? Reflektioner kring begreppet "civilt samhälle", *Sociologisk Forskning*, 1/1995.
- Lundkvist, S. (1977) *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850-1920*, Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Marx, K. / Engels F. (1982/1848) "Det kommunistiska partiets manifest", *Programfrågor*, Göteborg: Proletärkultur.
- Melucci, A. (1989/1991) *Nomader i nuet*, Göteborg: Daidalos förlag.
- Odén, B. (m fl) (1994) *The South African Tripod*, Uppsala: Nordiska Afrikainstitutet.
- PEMSA-dokument (1994) Stockholm: Svenska FN-förbundet.
- Peterson, A. / Thörn, H. (1991), "Introduktion", i Melucci, A. (1989/1991) *Nomader i nuet*, Göteborg: Daidalos förlag.
- Peterson, A. Thörn, H. (1994) "Social Movements as Communicative Praxis. A Case Study of the Plowshares Movement", *YOUNG*, Vol 2, nr 2, Stockholm.
- Peterson, O. / Westholm, A. / Blomberg, G. (1989) *Medborgarnas makt*, Stockholm: Carlssons.

- Roberts, A. / Kingsbury, B. (ed) (1993) *United Nations, divided World*, Oxford: Clarendon Press.
- Robertson, R. (1992) *Globalization. Social Theory and Global Culture*, London: Sage.
- Selander, S. (red) (1989) *Kampen om yrkesutövning, status och kunskap. Professionaliseringsens sociala grund*, Lund: Studentlitteratur.
- SOU 1993:100. *Free and Fair Elections – an beyond. Final Report. The International Electoral Institute Commission.*
- The Report of Commission for Global Governance (1995) *Our Global Neighbourhood*, Oxford: Oxford University Press.
- Thorn, G. (1995) *European Modernity and Beyond*, London: Sage Publications.
- Thörn, H. (1991) "Rörelser i det senmoderna", i Carle, J., Hermandsson, H-E. (red) (1991) *Ungdom i rörelse*, Göteborg: Daidalos förlag.
- Thörn, H. (1992) "Vad är 'det moderna'?", i *Häftan för kritiska studier*, vol 25, nr 4, Stockholm.
- Tilly, C. (1988) "Social Movements, Old and New", *Research in Social Movements*, Vol 10, Greenwich, Conn.
- Touraine, A. (1971) *Post-Industrial Society*, New York.
- Touraine, A. (1978) *The Voice and the Eye*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallensteen, P. / Axell, K. (1994) "Conflict Resolution and the End of the Cold War 1989-93", *Journal of Peace Research*, nr. 3, vol. 31, Oslo.
- Weber, M. (1918/1984) "Der Sozialismus", *Gesamtausgabe*, Band 15, Tübingen: Mohr.
- Worden, N. (1994) *The Making of Modern South Africa*, Oxford: Blackwell Publishers.

ABSTRACT

Håkan Thörn

Globalisation and Social Movements: Swedish Popular Movements in South Africa

This article takes its departure from the so called "new social movement approach", a research perspective that was developed during the 1980:s and was related not only to social movements but to issues of "postindustrialism" or "postmodernism". It is argued that this approach, in its search for the "new", one-sidedly focused on "new" movements, i. e student, green, feminist, peace etc. Changes in the praxis of "old" movements, such as the labor movement, are equally important for understanding post-war social change. It is also argued that after the fall of the Berlin wall in 1989 questions in regards to new aspects of social movements, as well as of social structures, have gained new importance, but must be reformulated, and I argue that the concept of globalisation (implying, amongst other things, an increasing social complexity) is perhaps the most relevant conceptual form for discussing them. In the article, post-war – and post-1989 – social changes are discussed in relation to a study of a cooperation project – PEMSA, *Peace Monitoring in South Africa* – between 17 Swedish movement organisations (old as well as new) and three South African organisations, which provides an unique possibility to compare the present praxis of new and old movements, and to investigate the meaning of globalisation and social complexity in relation to social movement praxis.

Sociala rörelers kulturella praxis

RON EYERMAN

Sociologiska institutionen, Lunds universitet

Man kan inom forskningen om sociala rörelser notera ett växande intresse för kultur, uppfattad som symboliska betydelseramar (se t ex McAdam 1994, Johnston & Klandermans 1995). Det går förvisso att spåra detta intresse till vad Richard Rorty och andra har kallat den "språkliga vändningen" i filosofin och dess inverkan på samhällsvetenskapens teori och praktik, men också till aktuella utvecklingstendenser som konstruktivism och framväxandet av en postmodern samhällsteori i kölvattnet av det sena 70-talets språk-baserade strukturalism. Man kan även i det här sammanhanget nämna den efterföljande "post"-strukturalismen och slutligen vad Habermas kallade "medvetandefilosofin". Detta skulle kunna ge utrymme för intressanta övningar i aktuell idéhistoria eller kanske, i Habermas händer, utgöra avstamp för en ny "teori om kommunikativt handlande".

Det är också möjligt att se detta nya kulturintresse i ljuset av en syntes av europeiska och amerikanska traditioner, som en sorts positiv biprodukt av den akademiska globaliseringen. När Jean Cohen (1985) i en numera klassisk artikel urskilde två "paradigm" för sociala rörelser och försökte skapa en syntes av dem, gav hon uttryck för processer som varit verksamma sedan slutet av andra världskriget (Eyerman & Jamison 1991). Den behavioristiska tradition som hade dominerat den amerikanska forskningen om sociala rörelser ända fram till 60-talet, lämnade under 80-talet plats för resursmobiliseringsteoretiker som skapade hegemoni med organisationsanalys och rational choice. På motsvarande sätt var man på andra sidan Atlanten upptagen av intressemobilisering och lade tonvikten vid frågor om makt och dominans. Det gemensamma är här att sociala rörelser, aktörer och organisationer angrips "utifrån", det vill säga som objekt som ska förklaras genom sina individuella och kollektiva strategier. Huvudvikten läggs vid rörelsernas framgång eller misslyckande, bedömt efter deras varaktighet och efter vilken makt och inflytelse de utövar i den politiska sfären. Det senaste tillskottet till denna litteratur är Sidney Tarrow's *Power in Movement* (1994), som mycket väl kan bli en kanonisk text.

De betydelser som aktörerna i en social rörelse tillskriver en situation, och dessa betydelser inverkan på den kollektiva identitetsbildningen inom rörelsen och på den vidare kulturen i det samhälle som den framträder i, betraktas därför, om de alls betraktas, som mindre viktiga än utövandet av makt när det gäller att åstadkomma social förändring. Att förändringen av "be-

tydelsen” och kampen för att ”definiera situationen” också kan vara viktiga aspekter av makt och social förändring har fram till nu sällan beaktats.

Ramanalys

Detta ointresse för ”betydelse” som demonstrerats inom forskningen om sociala rörelser har erkänts av McAdam (1994) och fått ny innebörd hos Roger Friedland (1995). Vi behöver inte här gå in på varför och hur detta har skett. Det räcker med att säga, att vad Cohen bidrog till att identifiera som ”identitetsparadigmet” – ett paradigmet som hon förknippade med Habermas och Alain Touraine och som sedan ombildades till ett ”nya sociala rörelserperspektiv” hos Alberto Melucci och andra – effektivt kom att ifrågasätta hegemonin hos det lilla, men mäktiga nätverket av resursmobiliserings-teoretiker (som under sitt paraply förvisso samlat både betydande variationer och inre spänningar). Att detta väsentligen europeiska angreppssätt skulle vinna mark utgör en sorts kuppaktad framgång för den europeiska sociologin inom vad som dittills har varit ett amerikanskt forskningsfält. Ett direkt resultat av denna hegemoniska kamp och den nya konfigurationen av ”rörelsemakt(sforskning)” är föreställningen att ”ramar” (en amerikansk uppfinning) och den process där ramar konstrueras är centrala för både betydelse och kultur inom sociala rörelser. *Social Movements and Culture* (Johnston & Klandermans 1995) är det senaste uttrycket för denna nya hegemoniska konfiguration. I en nyligen publicerad artikel spårar Doug McAdam (1994) ursprunget till begreppet ram hos Erving Goffman (se också Johnston 1995). Men begreppets amerikanska rötter går faktiskt så långt bakåt som till den symboliska interaktionism som Herbert Blumer under inspiration från G H Mead formulerade på 1930-talet.¹

I *Frame Analysis* (1974) inleder Goffman en diskussion om hur aktörerna i sitt vardagsliv kommer fram till en definition av sin situation, det vill säga hur aktörerna gör sina erfarenheter ”begripliga”. Han skriver: ”Jag utgår från att definitionerna av en situation byggs upp enligt de organiserande principer som styr händelser – åtminstone sociala händelser – och vårt subjektiva engagemang i dem; jag använder ordet ram för att beteckna de grundläggande element som jag kan identifiera” (s 10-11). Amerikanska forskare har sedan tagit detta till utgångspunkt för en analys av hur sociala rörelser tillhandahåller en ram för verkligheten, det vill säga hur rörelser blir källor till ”alternativa” ramar för tolkning av verkligheten. William A Gamson (1995) noterade i sitt anförande vid Amerikanska sociologförbundets kongress 1994 att ”i forskningen om sociala rörelser framhävs den betydelse som kollektiva handlingsramar har när det gäller att inspirera till och legitimera handlingar och kampanjer” (s 13). Sådana ”kollektiva handlingsramar”, eller vad McAdam kallar ”rörelsekulturer”, betraktas nu som

centrala för de sociala rörelsernas identitetsbildning och föreställningar om sina motståndare.

Ett problem går omedelbart att identifiera i detta perspektiv på betydelse och "kultur": det är på en och samma gång både för generellt och för specifikt. Det blir för generellt genom att dess fenomenologiska utgångspunkt ligger på den höga abstraktionsnivå där all mänsklig förståelse kan sägas "ha fått en ram", det vill säga den nivå där Kant talade om de grundläggande "kategorierna för all erfarenhet". Från det mest abstrakta tenderar forskningen om sociala rörelser sedan att förflytta sig direkt till det mest konkreta, till hur "ramar" konstitueras inom specifika rörelser. Gamson går i Snows och Benfords efterföljd (1988, 1992) omedelbart över till den centrala roll som massmedier spelar för konstruktionen av fienderamar.²

Det som härmed lätt försummas är allt som faller emellan, och speciellt det historiska och vad som kan kallas det traditionella. Här samverkar existerande ramar inte med de mänskliga erfarenheternas grundläggande strukturer utan med tidigare erfarenhetsramar.³ Sådana ramar är resultatet av personliga erfarenheter, det kollektiva minnet och de objektiverande praktiker som vi förknippar med kulturbegreppet. Det är traditioner, nedärvda sätt att tolka verkligheten och ge mening åt erfarenheter, som skapar det kollektiva minnet och därmed ramarna för tolkning av betydelse. I ett senare avsnitt ska jag, med hänvisningar till konst och musik, skissera ett sätt att begreppsliggöra traditionen som nätverk av betydelse som formas kollektivt och överförs mellan individer och generationer. Traditioner, ofta förkroppsligade i rituella praktiker, kan ligga till grund för sociala rörelser verksamhet, när det gäller att mobilisera resurser och ge känslomässigt genomsyrade ramar för betydelse och tolkning. De kan också fungera som osynliga länkar mellan individer, mellan rörelser och mellan generationer.

Traditionen och det kollektiva minnet förmedlas genom de estetiska former av symbolisk föreställning som utgör kulturen. Som nedärvda betydelse- och tolkningsramar kan exempelvis konst och musik fungera som resurser för de sociala rörelserna när de mobiliserar och organiserar protester, och de kan också på en ännu djupare nivå ligga till grund för en (om)definiering av en situation. Traditionerna bildar genom sina strukturerade betydelsestrukturer "kulturella" eller symboliska nätverk som förenar sig med och underbygger "materiella" nätverk som organisationer, vänkretsar, närmiljöer och så vidare. Många som forskat om sociala rörelser har för övrigt intresserat sig för detta. Som traditionsbärare rymmer musiken och konsten bilder och symboler som väcker känslor, lockar fram tolkningar och bildar grund för människors handlande, inklusive det snävt definierade politiska handlandet.

Sociala rörelsers kulturella praxis

De sociala rörelsernas kulturella praxis kan betraktas som en estetisk utvidgning av deras kognitiva praxis (Eyerman & Jamison 1991; se även Lash 1993). Medan den kognitiva praxisen avser produktionen av kunskap inom sociala rörelser, vidgar begreppet kulturell praxis perspektivet till att omfatta konstens och det konstnärligas roll, det estetiska, de mer emotiva aspekterna av betydelsekonstruktion och skapandet av kollektiva identiteter inom och mellan sociala rörelser.⁴

Två nivåer kan identifieras i de sociala rörelsernas kulturella praxis: en förpolitisk, (sub)kulturell nivå och en öppet politisk. Med förpolitisk menar jag den vardagliga betydelsekonstruktion, där konst och musik kan både vara viktiga (sub)kulturella identifikationsobjekt och ge ”ramar” för tolkning av verkligheten och därmed förse politiska rörelser med utvecklingsbara och rent av osynliga resurser. Jag är överens med Murray Edelman när han skriver att ”stick i stäv mot det vanliga antagandet, om att konsten är underordnad, skild från eller i bästa fall bara en återspeglning av den sociala scenen, bör den erkännas som en viktig och väsentlig del av den transaktion som framkallar ett politiskt beteende” (1995:2). Konsten tillhandahåller – särskilt i dag då den ”tekniska reproducerbarhetens tidsålder” blivit en elektronisk och global tidsålder – bilder som kan väcka ”politiska impulser” och bli källor till politiskt motiverade handlingar. Vi ansluter oss därför till ett brett konstbegrepp och tillskriver konsten en central roll i kulturen genom att den verkar ”på den nivå där sociala grupper utvecklar särskilda livsmönster och ger expressiv form åt sina sociala och materiella livserfarenheter” (Hall & Jefferson 1975).

På den andra nivån rör det sig om att mer öppet bruka kulturella artefakter, till exempel sånger och konstverk, för att mobilisera protester och skapa social solidaritet. På denna nivå, som jag kommer att belysa genom en analys av sången ”We shall overcome”, identifierade Serge Denisoff (1972) olika typer av vad han kallade ”protestsånger”, det vill säga sånger som gav uttryck för avvikande åsikter och delvis gick att knyta direkt till sociala rörelser. Han talade först om en ”magnetisk” protestsång, som drar till sig dem som inte redan tar del eller förstärker anhängarnas grad av engagemang. Den uppmuntrar till deltagande genom att bygga på kända och slående melodier, upprepade strofer, allsång, enkla ackord etc. Och den innehåller ett politiskt budskap. Här är det verbala, sången och texten, det centrala, medan musiken spelar en underordnad roll och bara förmedlar ett budskap. En andra typ av protestsång är den ”retoriska” protestsången, som lägger tonvikten på den individuella indignationen och åsiktsbrytningen men inte erbjuder någon lösning. Den försummar visserligen inte texten men lämnar mer utrymme för musikaliska finesser. Andra typer kan också nämnas, som marschsånger, sånger som berättar historien om en rörelse eller om en viktig

händelse, och sånger om styrka, mod och solidaritet, som är mer än ”magnet-ter” enligt Denisoffs kategorisering.⁵

Det bör i detta sammanhang sägas att sånger är mer än texter som förmedlar idéer; de är också framföranden, en sorts ritualiserad praktik med inbäddade betydelser. Det ger större styrka åt musiken som bärare av det kollektiva minnet, traditionen, att den är meningsfylld på mer än en kognitiv, bokstavlig nivå. Musik förkroppsligar traditionen genom framförandets ritual. Den kan ge kraft och bidra till att skapa en kollektiv identitet, en känsla av rörelse, i en känslomässig och nästan fysisk mening och får därför en väsentlig betydelse för de sociala rörelsernas idéer och praxis.

Tradition och ritual

De båda begreppen tradition och ritual är nycklar till en förståelse av sociala rörelser kulturella praxis. Traditionen har i allmänhet setts som motsatsen till social förändring och därför som något som ”progressiva” sociala rörelser bör vara emot. Den har betraktats som en vanemässig form av beteende, ett arv från det förflutna som tenderar att hindra förnyelse och hålla framsteget tillbaka. I både social teori och i ”progressiva” politiska ideologier har traditioner karakteriserats som konservativa, ja reaktionära livsformer som modernitetens krafter har satt sig före att överskrida. Det så kallade moderna projektet och motsvarande former av rationalitet har ofta beskrivits som en kamp mot det förflutna, en strid för att befria samhället från kulturens restriktioner.

Traditionen, avslöjar Edward Shils (1981) i sin historia om begreppet, syftar på det förflutnas och nuets samtidiga existens. Den kan uppfattas som en samling övertygelser eller praktiker som överförs från en generation till nästa och som påverkar livspraxis och livstolkning. ”Tradition”, skriver Shils, ”är allt som består eller återkommer genom överföring” (1981:16). Denna överföring av traditioner kan ske medvetet, till och med ”uppfinnas”, eller mer omedvetet genom ritualiserade praktiker.⁶ Att skapa medvetenhet om traditionen, det vill säga artikulera ”bestående eller återkommande” praktiker som ”tradition”, har varit en central uppgift för de intellektuella i sociala rörelser. Det är delvis denna artikulering, detta benämning och medvetandegörande, som skiljer traditionen från sedvänjan och vanan; annars liknar de varandra däri att de alla handlar om det återkommande. Sedvänjor betecknar övertygelser och praktiker som är mindre artikulera- de än traditioner, mindre varaktiga och därmed lättare att förändra. Vanor syftar å sin sida vanligen på individer och inte på grupper eller hela samhällen, vilket både traditionen och sedvänjan kan sägas göra. Traditioner, inklusive de muntliga kulturernas traditioner, kan nedskrivs, omtalas och medvetet, det vill säga reflexivt, väljas. Vanor och sedvänjor däremot rutiniserar och

tas för givna. Som sådana kan de utövas men inte så lätt anammas. Christopher Lasch skriver: "... traditionen står i större tacksamhetsskuld till minnet än till sedvänjan. Sedvänjan har med det vanliga och undantagslösa att göra, minnet med det ovanliga och oväntade. Sedvänjan omger sig med tystnad, en dämpad atmosfär av vördnad; minnet med retorik, dispyt och dialektik" (1991:131).⁷

Som bärare av (tidigare) traditioner inrymmer (utlämnar!) musiken bilder och symboler som bidrar till att ge en ram åt (den nuvarande) verkligheten. Musiken bär på många traditioner, eftersom den är det historiska resultatet av ett helt spektrum av sociala krafter och processer; lokala kulturer; personliga, kommersiella och politiska intressen etc.⁸ I denna mening är musiken del av vad Gene Bluestein (1994) har kallat "poplore", den synkretistiska process genom vilken moderna kulturer skapas. Eftersom musiken är bärare av många olika traditioner, är de bilder och symboler som den framkallar öppna, inte slutna och bestämmande. Detta är något som skiljer musik från ideologi. Som musiken definieras här – traditionsbärare, förmedlare av bilder och symboler – har den mycket gemensamt med ideologin. Ideologi, som kan definieras som ett färdigt tolkningssystem som förklarar varför saker är som de är (Eyerman 1981), består också av bilder och symboler som framkallar känslomässiga reaktioner och gör det möjligt att ge en ram åt eller tolka verkligheten. Både musik och ideologi stimulerar till tolkning och handling genom symbolisk föreställning, men ideologin är mer direkt i vad den gör. Musik suggererar till tolkning, ideologi kommenderar fram en sådan tolkning. Ideologin säger vad man ska tänka, hur man ska tolka och vad som ska göras; musiken är mycket mer tvetydig och öppen och innehåller som alla konstformer ett utopiskt element. Musiken ger utrymme för upplevelse av livets slumrande möjligheter men föreskriver dem inte nödvändigtvis eller beskriver dem inte ens. Det rör sig här obestridligen om en otydlig gränslinje, och det finns förvisso en punkt där musik blir ideologi eller propaganda och upphör att vara konst. Men de både kan och bör skiljas åt.

Konst och musik bär på traditioner i form av bilder och symboler som framkallar reaktioner och bidrar till att ge en ram åt tolkning och handling. Därigenom överförs det förflutna till nuet. Sociala rörelser skapar ett sammanhang där de traditioner som förmedlas genom konsten aktualiseras, återuppträffas och återupplivas. Det måste dock finnas en viss anpassning, en viss överensstämmelse, mellan de traditioner som bärs fram i en viss konstform eller, för att vara mer specifik, en viss musikform eller ett visst musikstycke, och idéerna och idealen hos en framväxande social rörelse. Precis som en viss politisk ideologi inte kommer att passa vilken social grupp eller individ som helst, kommer en viss musikform eller kulturell artefakt inte att passa vilken social rörelse som helst. Musikaliska traditioner förkroppsligar särskilda erfarenheter och betydelsemar, inklusive utopiska

föreställningar om en möjlig framtid, vilket begränsar möjligheten att återuppfinna dem. Det är svårt att föreställa sig att countrymusik, med ursprung i den amerikanska landsbygdens vita arbetarklass, kan användas för att mobilisera en svart proteströrelse. De traditionella "familjevärden" som en sådan musik ofta innehåller kan man vara mycket säkrare på att stöta på när vita konservativa samlas till politiska möten. Detta fungerar också i andra riktningen. Medan sången "Swing low sweet chariot" kan sjungas av folkmassorna på engelska fotbollsmatcher (som påpekades för mig när denna artikel först presenterades), är det svårt att föreställa sig detta för "We shall overcome", en gospel som är lika gammal. Även om sångerna har liknande rötter (och kanske också innehåller liknande "utopiska bilder") har den senare blivit del av den ritualiserade praktiken i en bestämd politisk tradition. Att sjunga den på en fotbollsmatch skulle högst troligen väcka känslor av vrede och avsmak, ge intryck av att inte vara på sin plats, om inte avsikten var ironisk eller agitatorisk på ett medvetet politiskt sätt.

Ritual

Att sjunga en sång som "We shall overcome" på politiska demonstrationer är en rituell händelse, precis som att sjunga "Solidarity Forever" eller "Internationals" på fackmöten eller på första maj. Sådana förutbestämda ceremonier har till funktion att återförena och påminna de deltagande om deras plats i en "rörelse" och även att placera in dem i en långvarig tradition av kamp och protest. Känslan är här förmodligen mer ideologisk än utopisk. Ritualen är lika viktig som traditionen när det gäller att konstruera betydelse. Ritual kan definieras som en "handling som dramatiserar och återiscensätter en social grupps gemensamma mytologi" (Small 1987:75). Christopher Small visar i sin studie av folkmusik hur afrikanska slavar i USA skapade ritualer som gjorde det möjligt att bevara sin värdighet, och även "lovsjunga sin identitet", under svåra umbäranden. Musiken var av kulturella och historiska skäl det centrala i dessa ritualer. Genom det rituella framförandet av musik bekräftades känslan av gemenskap. "Det var dans och musik, dessa båda ritualer för bekräftelse, utforskning och prisande av relationer, med sin unika förmåga att svetsa samman i en högre enhet de motstridiga upplevelserna av sorg, smärta, hopp och förtvivlan . . ." (s 87). Det är enligt Small detta som ger musiken dess kraft och förklarar varför andra grupper, under helt andra omständigheter, kan påverkas därav så starkt.

Samhällsteoretiker har ofta förvisat både ritualen och traditionen till det sedan länge glömda förflutna eller till mer "primitiva" samhällen i vår egen tid (för ett undantag inom forskningen om sociala rörelser, se Taylor & Whittier 1995). Den faran finns kvar även i en analys som den ovan citerade

av Small, om man i den afroamerikanska musiken ser rester av ett "primitivt" förflutet. Men ritualerna är, som visats i vad som har kommit att kallas cultural studies, i högsta grad del av betydelsekonstruktionen även i den mest moderna, eller, om man så vill, postmoderna sociala verklighet. Som ceremonier vid offentliga evenemang som idrottstävlingar eller politiska kampanjer bidrar rituella praktiker (hälsning av flaggan, speciella anföranden etc) till att markera betydelsen av en begivenhet och samtidigt konsolidera en grupp genom att skapa en känsla av gemensam upplevelse. Ritualer är, enligt Durkheim, viktiga när det gäller att bygga upp social solidaritet och skapa och bevara social ordning. De utövar också en liknande funktion i sociala rörelser, där de i hög grad bidrar till att bilda en kollektiv identitet.

Innebörden av rituell framställning är dock inte given, som en durkheimsk funktionell analys kan få en att tro. I sin studie av samspelet mellan konst och politik i sekelskiftets Barcelona visar Temma Kaplan (1992) hur samma ritual, folkliga gatufestivaler, kunde tjäna två helt motsatta politiska funktioner. "De [festivalerna] kunde ge uttryck för eller framkalla lokal solidaritet eller inre stridigheter, förhållande eller motsättningar" (s 1). För de etablerade politiska och religiösa myndigheterna var dessa ritualiserade händelser avsedda att återbekräfta och legitimera deras makt och myndighet. Men de kunde inte kontrollera hur samma händelser tolkades och utnyttjades av dem som deltog. I detta fall bidrog ritualer som var avsedda att återbekräfta auktoriteten i själva verket till motsatsen, eftersom deltagarna, inklusive den grupp upproriska konstnärer till vilken den unge Picasso hörde, tog tillfället i akt att främja alternativa visioner och egen gruppsolidaritet.

Richard Schechner (1993) diskuterar på grundval av Victor Turners verk ritualen som en form av motstånd och uppror mot etablerade idéer och praktiker snarare än som en aspekt av deras reproduktion. Intressant i det här sammanhanget är hans analys av "liminalitet", en term övertagen från Turner (1969) som syftar på individuella eller kollektiva övergångstillstånd eller övergångsperioder mellan ordnade strukturer under vilka aktörerna "förlorar sig" i ritualiserade framställningar. Sådana perioder och tillstånd kan själva vara mer eller mindre ordnade eller strukturerade, likt de av Kaplan studerade festivalerna och karnevalerna eller de mer spontana massdemonstrationer som koreograferas av sociala rörelser. Schechners exempel på det senare omfattar antikrigsmarscherna i USA under 60- och 70-talet och demokratirörelsen i Kina som den trädde fram på Himmelska fridens torg 1989. Till skillnad från Kaplans exempel, där folkliga krafter omdefinierade en etablerad rituell praktik för sina egna syften, handlar Schechners om rörelser som söker uttrycka både sin upproriskhet och sin (utopiska) önskan om frihet genom ritualiserade framträdanden, sång, dans, nakenhet, sexualitet och så vidare. I detta rum är det möjligt att kasta av sig etablerade restriktioner och uttrycka sin "frihet". Rörelsens ideal objektiveras, förkroppsligas och uttrycks därmed i praktiker som kan ses, läras och överföras

till andra. I de globala mediernas tidsålder kan en sådan överföring inbegripa miljardier människor.⁹

Kulturell praxis i praktiken: musiken och den amerikanska medborgarrättsrörelsen

En broschyr må vara hur bra som helst, men läses aldrig mer än en gång. En sång däremot kan människor lära sig utantill och ta om gång på gång. Jag vill påstå, att om en person kan stoppa in några kalla förnuftiga fakta i en sång och klä dem i ett hölje av humor så att de inte blir så torra, kommer han att nå en massa arbetare som är för intelligenta eller för likgiltiga för att läsa en broschyr eller en tidningsledare i ett ekonomiskt ämne (Joe Hill, citerad i Reagon 1974:54).

”Lära sig utantill och ta om gång på gång” – det är traditionens grundläggande process och vad rituella framställningar handlar om. Som bärare av tradition och kollektivt minne är sånger och deras framföranden mäktiga vapen i händerna på sociala rörelser. Den aspekten av kulturell praxis där traditionen utgör en resurs för sociala rörelser kan belysas genom den historiska roll som musiken spelat i afroamerikanskt liv. Ända sedan slav-sångernas tid har musiken varit afroamerikanernas sätt att uttrycka sig och kommunicera under starkt förtryck. Dessa sånger har i både sin sakrala och sin profana form (en omtvistad distinktion, det medges) burit fram ett budskap om hopp och transcendens under decennier av kamp, inklusive tiden efter den formella befrielsen.¹⁰

Det var dessa sånger som låg till grund för de ”frihetssånger” som var så viktiga i 50-talets och det tidiga 60-talets medborgarrättsrörelse. Bernice Johnson Reagon skriver: ”... slavarnas sånger utgjorde en samling data som fanns kvar i det svarta samhället för att utnyttjas i framtida krissituationer”. [...] I många fall rörde sig det nya från det gamla under rörelsens mest aktiva tid. Denna utveckling var möjlig genom att det traditionella materialet hade en sådan struktur att det kunde fungera i en modern miljö. Det rådde en kontinuitet där vissa traditionella texter byttes ut mot mer aktuella formuleringar. Dessa förvandlade sånger förmedlade tillsammans med äldre sånger budskapet att de svartas kamp hade en lång historia” (1974:38, 96).

Den utveckling för ”We shall overcome” som Bernice Johnson Reagon skildrar i sitt verk om musikens roll i medborgarrättsrörelsen utgör ett belysande exempel på traditionens och det kollektiva minnets makt i sociala rörelser. Denna sång, som började som spiritual, plockades upp av den amerikanska arbetarrörelsen och omvandlades sedan i början av 60-talet genom kontakter mellan arbetarrörelsen och medborgarrättsaktivister på Highlander Center i Tennessee till medborgarrättsrörelsens hymn och användes så småningom av liknande rörelser över hela världen.

Att spåra ”historien” för denna sång blir en instruktiv övning i hur traditioner och ritualer bildar en osynlig flod av förkroppsligade kulturella

praktiker, idéer och bilder, som förenar rörelser och generationer av (potentiella) aktivister. "We shall overcome" hade sitt ursprung i den kollektiva tradition som skapats av afrikanska slavar i USA. I skriven form förekom den första gången i en samling från 1901 som "I'll be all right, I will overcome". Den skulle snart framträda med andra spirituals i notform, när denna genre blev populär på den växande marknaden för kyrkomusik. En viktig förändring inträffade på 30-talet då sången togs upp av det svarta Tobaksarbetareförbundet i dess kampanjer under arbetskonflikterna i södern. Titeln ändrades under tiden till "We'll be all right, we will overcome"; det kollektiva pronomenet ersatte det singulara och speglade därmed en förskjutning vad gällde platsen för frälsning, om inte från det sakrala till det profana så åtminstone från det singulara till det plurala. 1947 inträffade en andra viktig förändring då sången förvandlades till en vit fackföreningssång på Highlander Center i Tennessee, som fungerade som en institutionell bas i kampen för att hålla de fackliga traditionerna levande på söderns extremt fackföreningsfientliga landsbygd.¹¹ Symboliskt nog ändrades titeln till mer grammatiskt korrekta "We shall overcome" av Pete Seeger, som hoppat av från Harvard University och då var aktiv vid centret. Det var på Highlander Center – som var inte bara en av mycket få institutioner av detta slag utan också en av de få som erkände musikens värde för sociala rörelser – som sången till slut återfördes till de svarta och de medborgerliga rättigheterna. Centret organiserade 1959 i det närbelägna Knoxville en workshop för att lära ut traditionella fackföreningssånger till unga aktivister i desegregationsrörelsen. Här demonstrerade den ständigt aktive Seeger det rituella sättet att framföra "We shall overcome". Studentaktivisterna förde sedan ut den på gatorna och in i fängelserna i södern och modifierade förstås samtidigt sättet att presentera den. Efter att så småningom ha spelats in på skiva av populära folksångare som Joan Baez, har den blivit del av en global motståndskultur och brukar då framföras på ett ritualiserat sätt med hela publiken sjungande hand i hand. I USA brukar man också använda sig av den afroamerikanska musikkulturens traditionella teknik med rop och svar. Här "ropar" ledaren, som till exempel Pete Seeger i en av sina många liveinspelningar, en vers och publiken svarar genom den nu berömda refrängen.

"We shall overcome" och andra sånger som förknippas med medborgarrättsrörelsen belyser den estetiska dimensionens andra nivå, där sånger bidrar till att mobilisera protester och skapa gruppsolidaritet i specifika situationer. Bernice Johnson Reagon (på vars forskning diskussionen ovan bygger) skriver: "... musiken skapade sammanhållning hos alla dem som deltog i bussbojkotten i Montgomery; den förmedlade rörelsens innersta natur och enhet" (1974:93). Många traditionella sånger förvandlades under tiden. "Onward Christian soldiers", en kristen psalm, blev till exempel medborgarrättsrörelsens populäraste marsch- och kampsång. "Det var när sit-in-rörelsen hade så svårt att bevara sin enighet trots intensiv fientlighet

och fysiskt motstånd som den utvecklade sin kultur. Musiken var stöttepelaren i denna kultur” (Reagon 1978:101). Mary King, aktiv i Student Non-Violent Coordinating Committee (SNCC), medborgarrättsrörelsens studentavdelning under dess första fas, skrev i sina memoarer, *Freedom Song*: ”... repertoaren av ’frihetssånger’ [som sjöngs vid demonstrationer] hade en enastående förmåga att frammana den moraliska kraften i rörelsens mål, att skapa stämning, trösta de olyckliga, ingjuta mod och engagemang och förena främlingar till en ’syskonskara’ och en ’hoppets krets’” (1987:23).

Slutsatser

Jag hoppas med detta exempel ha demonstrerat betydelsen av vad jag har kallat en social rörelses kulturella praxis. Denna betydelse verkar på två nivåer. För det första på den djupt rotade nivå där verkligheten tolkas och upplevs, kulturens nivå. Vad jag har kallat traditioner och ritualer söker överbrygga mellan rörelser och generationer. Traditioner, som här blivit belysta genom musikens och konstens exempel, är del av ett kollektiv minne som förmedlar olika sätt att se och handla mellan det förflutna och nuet och mellan individerna i detta förflutna och i nuet. Ritualer, symboliskt innehållsrika föreställningar, förkroppsligar de idéer och inriktningar som ryms i traditionerna och skapar även en strukturerad förbindelse mellan rörelser och generationer. Historien om sången ”We shall overcome” var avsedd som ett belysande exempel på sociala rörelser kulturella praxis. Den skulle, på en andra betydelsenivå, illustrera hur estetiska former kan förena rörelser över tiden och över rasbarriärer och bidra till skapandet och bevarandet av en protestkultur (”protesthabitus”). Syftet har varit att utveckla det kulturbegrepp som numera diskuteras för att belysa den roll som traditioner och ritualer och det historiskt rotade kollektiva minnet spelar när det gäller att förena rörelser och individer. Även om protestyttringar mycket väl kan komma i synliga vågor och cykler finns det osynliga förbindelser mellan dem. Det kulturbegrepp som utnyttjas i den aktuella diskussion som förs om sociala rörelser är alldeles för snävt för att fånga den djupare betydelsen av de sociala rörelsernas estetiska dimension.

Roger Friedland skriver: ”Det är inte fråga om huruvida idéer betyder något, men när, hur och till vad de materialiseras; och om huruvida materien idealiseras, utan när, hur och till vad den idealiseras” (1995:34). Idéer och traditioner får betydelse när sociala rörelser ger dem nytt liv. De kan, som jag sökt visa, få nytt liv eftersom de har objektiverats som materia, som kulturella artefakter, i sånger och andra symboliska föreställningar som vi kallar konst. I de sociala rörelsernas kulturella praxis mobiliseras de traditioner som konst och musik är bärare av. Något som borde utforskas är hur och under vilka villkor som traditioner och rituella praktiker kan ligga till grund

för social förändring och inte bara tjäna reproduktiva syften. Detta är utmaningen och uppgiften för den gren av kultursociologin som ägnar sig åt sociala rörelser.

Tack

Tidigare versioner av denna artikel har presenterats vid 2nd Annual Theory, Culture and Society Conference, augusti 1995, i Berlin och vid Social and Cultural Movements Seminar vid Lunds Universitet. Jag vill tacka dem som där var närvarande för insiktfulla kommentarer och klarsynt kritik. Johanna Esseveld och Andy Jamison förtjänar ett speciellt omnämnande i detta avseende. HSFR, slutligen, gjorde både artikeln och presentationen av den möjlig.

NOTER

- ¹ Vi diskuterade i ett tidigare verk (Eyerman & Jamison 1991) den betydelse som Blumerhaft för forskningen om sociala rörelser i förhållande till ett behavioristiskt angreppssätt. Här kan lite mer sägas om det symboliskt interaktionistiska perspektiv han bidrog till utveckla. Enligt Blumer (1969:2) vilar den symboliska interaktionismen på tre förutsättningar: (1) "Människors handlande mot tingen bestäms av de betydelser som tingen har för dem"; (2) "betydelsen av sådana ting härleds eller uppstår ur den sociala interaktion som människor är inbegripna i"; (3) "dessa betydelser behandlas och förändras genom den tolkningsprocess som personen tillämpar på de ting hon möter". Det mänskliga handlandet förmedlas med andra ord genom en symbolisk ram som ger innebörd, antingen handlandet gäller objekt eller andra människor. Ting och handlingar uppfattas, får mening, genom delade symboliska nätverk bestående av symboler (språk) och förväntningar om beteenden (roller). Det var sådana antaganden som fick Goffman (Blumers kollega på University of California, Berkeley, under många år) att utveckla sin analys av betydelseramar och deras inverkan på individers beteende.
- ² Todd Gitlin (1980) använde ett liknande angreppssätt i sin undersökning av hur mediernas ramar påverkade allmänhetens uppfattning om den amerikanska nya vänstern och rörelsens syn på sig själv.
- ³ Till detta fogar Murray Edelman i *From Art to Politics. How Artistic Creations Shape Political Conceptions* (Chicago 1995) en intressant redogörelse för den roll som konsten spelar för skapandet av "verklighetsramar". Till skillnad från Gitlin, som intresserar sig för dem som gör nyheterna, det vill säga hur journalisterna "ger en ram åt" verkligheten, intresserar sig Edelman för mottagarna. Han skriver: "De modeller, scenarion, berättelser och bilder till vilka de som konsumerar politiska nyheter översätter dessa nyheter är ett socialt kapital, inte några enskilda påfund. De kommer från konstverk i alla möjliga genrer: romaner, målningar, sagor, filmer, dramen, TV-komedier, drabbande rykten, ja till och med minnesvärda skämt. För varje typ av nyhetsrapportering kan man räkna med att det finns en liten uppsättning slående bilder som påverkar ett stort antal människor, både dem som betraktar den politiska scenen och dem som verkar på denna scen" (s 1).
- ⁴ Den distinktion mellan det kognitiva och det emotiva, det rationella och det expressiva, som upplysningen har givit oss, kan dock sättas i fråga.
- ⁵ Det finns mer i musik och sociala rörelser än vad som kan fångas genom ett funktionellt perspektiv som inriktar sig på den användning som musiken har i en redan existerande rörelse. Det kan visas att musik bevarar en "rörelse", även när denna inte längre är synlig

genom organisationer, ledare och demonstrationer, och kan vara en väsentlig kraft vid skapandet av en ny rörelse. Här måste musikens roll och plats tolkas genom betydelsens ram, där tradition och ritual uppfattas som former av identitet och identifiering, som kodade betydelser, snarare än genom den sorts mekanistiska funktionalism som Denisoff tillämpade. Av de få sociologer som sysslar med sociala rörelser är det nästan bara Francesco Alberoni och Alberto Melucci (1989, särskilt kap 3 och 4) som tillerkänner det symboliska stor vikt vid bildningen av en kollektiv identitet. Alberoni diskuterar i *Movement and Institution* (1984:8) den processuella "successionen och degraderingen" från social rörelse till institution med hänvisning till Max Webers och Emile Durkheims teorier. Alberoni fäster uppmärksamheten på hur aktörer inom sociala rörelser, som börjar med ett "begynnelsestadium och slutar med återupprättandet av en vardagsinstitutionell ordning" (s 221), tenderar att omtolka det förlutna utifrån nutida mobiliseringsbehov i en process han kallar "historisering". Därvid "ifrågasätts på nytt varje handling och varje beslut och utsätts legendariska och historiska gestalters avgöranden för bedömning . . . Genom historiseringen av det förlutna historiserar begynnelsetadiet även nuet" (s 60-61). Alberoni anför som exempel de svarta muslimernas rörelse i USA, om vilken han skriver: ". . . valet av den islamiska religionen utgjorde ett sökande efter ett förlutet som tydligt skulle skilja den nya rörelsen från de svarta kristna rörelser som hade dominerat fram till dess. [. . .] Båda sidorna är alltså ansvariga för skapandet av kulturella traditioner" (s 243). Även om Melucci inte direkt tar upp traditionens betydelse eller omtolkningen av det förlutna i relation till en teori om sociala rörelser, betonar han den roll som betydelsen och det symboliska spelar för bildandet av en kollektiv identitet inom sociala rörelser. Varken Alberoni eller Melucci diskuterar dock musikens roll i detta sammanhang.

⁶ Eric Hobsbawm faller sitt numera klassiska uttalande om hur traditioner uppfins i inledningen till *The Invention of Tradition*. Hans föreställning om traditionen som något som ger symboliskt värde åt vanliga sedvänjor har mycket gemensamt med den ståndpunkt som utvecklas här. Men Hobsbawm lägger enligt min mening för stor vikt vid "uppfinnningen" eller manipuleringen ovanifrån och för liten vid motståndet "genom ritualer".

⁷ Bourdieus studier av utbildning och smak, som tar "traditionen" på allvar som en viktig kraft vid reproduktionen av den sociala hierarkin, är trots att de formulerats utifrån den "objektiva" samhällsvetenskapens perspektiv genomsyrade av denna dikotomi. I hans schema överförs sociala praktiker och bedömningsramar, "traditioner" i Shils termer, från en generation till nästa genom socialiseringsprocesser som ligger någonstans mellan medvetna strategier och mer eller mindre omedvetna vanor. För att fånga denna sociala reproduktionsprocess föredrar Bourdieu termen "habitus" framför tradition. Habitus liknar tradition genom att den förutom de kognitiva ramar som bestämmer "smakens" kriterier rymmer förkroppsligade praktiker. Bourdieus habitus kopplar de individuella preferenserna vad gäller konst, musik, mat etc inte bara till sociala kategorier som statusgrupper och klasser utan även till det förlutna, i hans fall till barndomens socialisering, men under förutsättningen att detta är historiskt rotat som del av strukturellt bestämda "klasskulturer". Enligt denna tolkning framhåver begreppet habitus i likhet med begreppet tradition det förlutnas betydelse för nuet. Det är också precis som traditionen mer än en vana; de ligger båda någonstans mellan omedvetet och medvetet, mellan kropp och själ, mellan beteende och handling och, vilket är viktigast för våra syften, mellan det förlutna och nuet.

Eftersom Bourdieu är mer intresserad av att förklara social reproduktion än social förändring, nämner han inte de sociala rörelserna när han utvecklar begreppet habitus. Han har därför inget intresse av att analysera under vilka förutsättningar som habitus eller tradition kan förändras eller till och med ligga till grund för uppror och därmed förändring på en samhällslevelle (Sewell 1992, Friedland 1995). Men det är lätt att hitta exempel på habitus inom existerande sociala rörelser: i ritualiserade demonstrationer och möten, i framförandet av tal, sånger och slagord, vars funktion är att återuppbbygga kollektivet och

initiera nya generationer. Inom vissa nationella politiska kulturer skulle det vara ganska lätt att identifiera en "habitus" av protest och uppror, sådan den förkroppsligas i individers och gruppers ritualiserade praktiker. Sådana praktiker bidrar till att förkroppsliga "rörelser" i aktivister, forma deras praktiker och smaker, på samma sätt som skrytkonsumtion av klassisk musik eller ätande av det "franska köket" kan sägas förkroppsliga de reproduktiva strategierna hos vissa delar av medelklassen. En sådan habitus kan också förena generationer, som när barnen till föräldrar ur den gamla vänstern var med om att bilda den nya vänstern i USA i början av 60-talet. I detta och andra fall spelade konst och musik en viktig roll genom att de bidrog till att skapa smaker och vanor, upprorets habitus. Att sjunga sånger som "We shall overcome", vars historia jag snart ska skissera, besitta en viss smak för "politisk" konst, betydde mycket när det gällde att förena 30-talets och 60-talets generationer och rörelser.

⁸ Folkloristen Robert Cantwell ger en insiktsfull föreställning om musikalisk tradition i en diskussion om Bill Monroe, grundaren av den amerikanska bluegrassmusiken. Han skriver: "Även om bluegrassmusiken, liksom andra former av populärmusik, speglar de skilda sociala och kommersiella influenser som inverkat på den under dess tidigaste utvecklingsår, vilar den tryggt på en traditionell grund som, om vi på något sätt kunde avtacka den, skulle visa sig vara lika abstrakt som en grammatik och precis lika gåtfullt kopplad till å ena sidan en kulturs värden och å andra sidan det mänskliga tänkandets struktur. [...] En traditionell fiolspelare erinrar sig de melodier han har hört runt omkring sig och bjuder på sina egna framställningar, kombinationer och variationer av dem; han finner att hans minneskrets skär andras så att något självständigt uppenbarar sig – 'traditionen' – som tillskansar sig hans lojalitet eftersom den uppenbarligen är så mycket större och mer bestående än han själv. Vad han i själva verket har upptäckt är säkra belägg för ett annars omärkligt sammanhang i det mänskliga samhället, ett samhälle utan vilket det inte skulle finnas någon 'tradition'" (1992:16).

⁹ Som Schechner visar har också den gamla ordningen förkroppsligat sin "estetiska dimension". I ett kapitel betitlat "Gatan är scenen" diskuterar han på ett avslöjande sätt det kinesiska exemplet och "inrättandet" av Himmelska fridens torg som symboliskt rum (den rektangulära utformningen och så vidare). När demokrätirörelsen uttryckte sin egen estetik omstrukturerade den, om än bara för ett ögonblick, den officiella kulturen. Det var således en "demokratisk" rörelse i mer än vanlig politisk mening.

¹⁰ Christopher Small skriver i en diskussion om skillnaden mellan europeisk och afrikansk folkmusik: "Den europeiske folkmusikern brukar inte betrakta sig som skapare av sånger utan som förmedlare" (1987:42). I den mån som detta kan sägas vara sant, är det helt i linje med Bourdieus föreställning om habitus. Den enskilde sångaren är en traditionell sångare av traditionella sånger, och det gäller lika mycket för "klassisk musik" som för folkmusik, det vill säga skriven och muntligen förmedlad musik. Tonvikten ligger på det enskilda (eller det kollektiva i en symfonis fall) framförandet, och hur bra eller dåligt som musiken överförs. Och på "musikobjektets integritet", varmed underförstås att "det inte rör sig så mycket om ursprungligt skapande och att det råder en tydlig åtskillnad mellan dem som uppträder och dem som lyssnar" (s 43). Den afrikanske musikern föreställer sig däremot "musik främst som handling, som en process där alla kan delta" (s 45). Detta ger en bakgrund åt de spänningar som ryms inom den återupplivade amerikanska folkmusiken. Mot den "politiska" Pete Seeger som anstränger sig för att dra in publiken i sjungandet, det vill säga bryta ner den vedertagna barriären mellan artist och publik, står "puristen" Mike Seeger, som tolkar den traditionella musiken på ett traditionellt sätt, som virtuositygt spelar gamla melodier på gamla instrument.

¹¹ I april 1995 besökte jag en minneshögtid vid Highlander Center, där Pete Seeger och Bernice Johnson Reagon bland en mängd andra sjöng sina fackförenings- och medborgarrättssånger. Det var där som idéerna bakom denna artikel plötsligt blev klara. På

Theory, Culture and Society Conference i Berlin spelade jag upp inspelade versioner av "We will overcome" och "We shall overcome" för att belysa samband och skillnader.

LITTERATUR

- Alberoni, F. (1984) *Movement and Institution*. New York: Columbia University Press.
- Alexander, J. (1995) *Fin de Siecle Social Theory: relativism, reduction and the problem of reason*. London: Verso
- Beck, U., A. Giddens och S. Lash (1993) *Reflexive Modernity*. Cambridge: Polity Press
- Bluestein, G. (1994) *Poplore*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Blumer, H. (1969) *Symbolic Interactionism*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Cantwell, R. (1992) *Bluegrass Breakdown. The Making of the Old Southern Sound*. New York: Da Capo Press.
- Carawan, G. och C. (1990) (eds) *Sing For Freedom. The Story of the Civil Rights Movement through its songs*. Bethlehem, Pa.: Sing Out Publications.
- Cohen, J. L. (1985) "Strategy or Identity: new theoretical paradigms and contemporary social movements" *Social Research* 52 (4),s 663-715.
- Cruse, H. (1967) *The Crisis of the Negro Intellectual*. New York: Quill.
- Denisoff, R. Serge (1972) "Evolution of the Protest Song in America" in *The Sounds of Social Change Denisoff and Richard Peterson* (red) Chicago: Rand McNally.
- Duberman, M. (1989) *Paul Robeson*. London: Bodley Head.
- Du Bois, W.E.B. (1986) *Writings*. New York: Library of America
- Edelman, M. (1995) *From Art to Politics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Eyerman, R. (1981) *False Consciousness and Ideology in Marxist Theory* Highland Hills: Humanities Press.
- Eyerman, R. och Scott Barretta (1996) "From the 1930s to the 1960s: the folk music revival in the United States" *Theory and Society* (forthcoming)
- Eyerman, R. och Andrew Jamison (1991) *Social Movements A Cognitive Approach* Cambridge: Polity Press.
- (1995) "Social movements and cultural transformation: popular music in the 1960s" *Media, Culture and Society* 17,s 449-468.
- Floyd, S. A. Jr. (red) (1993) *Music and the Harlem Renaissance*. Knoxville: University of Tennessee Press.
- (1995) *The Power of Black Music*. New York: Oxford University Press.
- Friedland, R. (1995) "Interested Meanings/Meaningful Interests" unpublished paper, Dept of Sociology, University of California, Santa Barbara.
- Gamson, W. (1995) "Hiroshima, The Holocaust, and the Politics of Exclusion" *American Sociological Review* 60 (1) s 1-20.
- Gayle, A. (red.) (1972) *The Black Aesthetic*. New York: Doubleday
- Gitlin, T. (1980) *The Whole World is Watching*. Berkeley: University of California Press.
- Goffman, E. (1974) *Frame Analysis*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hall, S. och Tony Jefferson (reds) (1975) *Resistance through Rituals*. London: Hutchinson.
- Huggins, N. I. (1995) *Voices From the Harlem Renaissance* New York: Oxford University Press.
- Johnston, H. (1995) "A Methodology for Frame Analysis: From Discourse to Cognitive Schema" i H. Johnston och B. Klandermans (red) *Social Movements and Culture*. London: University College of London Press.
- Kaplan, T. (1992) *Red City, Blue Period*. Berkeley: University of California Press.
- King, M. (1987) *Freedom Song*. New York: Quill.
- Lasch, C. (1991) *The True and Only Heaven*. New York: Norton.
- Levine, L. (1977) *Black Culture and Black Consciousness* New York: Oxford University Press.

- Lewis, D. Levering (1994) "Harlem My Home" i *Harlem Renaissance: Art of Black America*. New York: Harry N. Abrams.
- Locke, A. (red) (1925) *The New Negro*. New York: Boni Press.
- McAdam, D. (1994) "Culture and Social Movements" i Enrique Larana, Hank Johnston och Joseph Gusfield (red) *New Social Movements*. Philadelphia: Temple University Press.
- Melucci, A. (1989) *Nomads of the Present*. Philadelphia: Temple University Press.
- Reagon, B. Johnson (1975) *Songs of the Civil Rights Movement 1955-64. A Study in Culture History*. PhD Dissertation Howard University (Available through the University of Michigan Dissertation Service).
- Reid, M. A. (1993) *Redefining Black Film*. Berkeley: California.
- Schechner, R. (1993) *The Future of Ritual*. London: Routledge.
- Sewell, W. (1992) "A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation" *American Journal of Sociology* 98 (1), s 1-29.
- Shils, E. (1981) *Tradition*. London: Faber and Faber.
- Small, C. (1987) *Music of the Common Tongue*. London: Calder Press.
- Snow, D. A. och Robert D. Benford (1988) "Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization". i Bert Klandermans et al. (red) *From Structure to Action*. Greenwich: JAI Press.
- (1992) "Master Frames and Cycles of Protest" i A. Morris och Carol Mueller (red) *Frontiers of Social Movement Theory*. New Haven: Yale.
- Spenser, J.M. (1993) *Blues and Evil*. Knoxville: Tennessee.
- Tarrow, S. (1994) *Power in Movement*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, V. och Nancy Whittier (1995) "Analytic Approaches to Social Movement Culture: The Culture of the Women's Movement" i Johnston and Klandermans (red), op cit.
- Turner, V. (1969) *The Ritual Process*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Wintz, C. D. (1988) *Black Culture and the Harlem Renaissance*. Houston: Rice University Press.

ABSTRACT

This article is a shortened version of presentation made at the Second Annual Theory, Culture and Society Conference in Berlin, August 1995 and will appear in its entirety in a forthcoming volume of proceedings. Tracing the history of the song "We Shall Overcome" from its origins in the experiences of African American slaves to its current status as social movement song par excellence is offered as an illustration of what the paper identifies as the cultural praxis of social movements. The recent cultural turn in social movement research is pushed further and deeper as it is suggested that current research has neglected the historical dimension. Tradition and ritual, it is suggested, which link current mobilizations to the past and a collective memory, should be analyzed as central elements in the making of social movements.

Moderna fäder mellan tradition och relation

MARGARETA BÄCK-WIKLUND & BIRGITTA BERGSTEN
Institutionen för socialt arbete, Göteborgs Universitet

Del I Kön och föräldraskap Forskningsläget och en teoretisk ansats

Familjen som studieobjekt har periodvis tilldragit sig stort intresse såväl politiskt som vetenskapligt. Familjen som forskningsobjekt har blivit lätt till att förändringar i familjens sammansättning, storlek, varaktighet, funktioner och arbetsfördelning mellan man och kvinna studerats och dokumenterats. I spåren av detta har skilsmässoproblematiken och de ensamma mammorna kommit att stå i fokus för intresset. Endast i begränsad utsträckning finns i forskningssammanhang försök att dekonstruera och frilägga i samhället existerande värdestrukturer och visa på den variation som formar vardagens praxis. Studier av familjen har på ett ensidigt sätt fokuserat *förändring, differentiering och instabilitet*. Ett kritiskt förhållningssätt betonar att inom detta forskningsområde, som inom så många andra, verkar forskningen som en förstärkare av existerande trender i samhället. Paradoxalt nog är kanske det som främst präglar familjelivets vardag istället *varaktighet och stabilitet* (Finch 1994). Det senare får dock inte tolkas som om att det inte sker några förändringar.

Det hävdas också ofta att familj, parförhållandet, kön och föräldraskap måste förstås och analyseras som skilda system på en variation i samlevnadsformer, instabilitet och förändring (Björnberg 1991). Detta har lett till att man sällan försökt skapa förståelse för människors levda erfarenheter av familjelivet. Forskning med fokus på förändring och den analytiska uppdelningen av familjen har medfört att *individen som handlande subjekt* har kommit bort. För forskning med ambition att producera användbar kunskap för behandling av familjen är detta ett mycket allvarligt problem. Följaktligen har också familjeforskning endast i begränsad utsträckning kommit till användning som underlag för familjebehandling (Clark & Haldane 1990).

Det historiska arvet och samtida idealet

Kvinnornas förvärvsarbete är numera en självklarhet och tvåförsörjarfamiljen är ett faktum i många industriländer. Sverige är ett av de länder som nått längst i dessa avseenden och män och kvinnor utgör lika stora andelar av arbetskraften. Mellan svenskt 1960- till 90-tal bokstavligen försvann den

svenska hemmafrun (Axelsson 1992). Sett i ett historiskt perspektiv var hennes saga kort.

Hemmafruns grundkoncept, den "goda modern" är emellertid som *ideal* historiskt förankrad och inte lika lätt att komma förbi. I jordbrukssamhället hade båda föräldrarna mycket omfattande uppgifter med att fostra barnen. På 1500- och 1600-talet "maskuliniserades" samhället och faderns roll som fostrare betonades och han fick större makt. 1700-talet och Rousseaus idéer om barnet som egen individ utmanade de tidigare föreställningarna. Hans syn på samhället korresponderar med synen på faders- och modersrollen. Mannen skulle stå för förnuftet och kvinnan för känslan och båda dessa egenskaper måste vara i balans i samhället. I linje med det som uttrycktes som samhällets könsspecifika behov skedde också en psykologisk könsfördelning av föräldrarollen. Moderns uppgift blev att ansvara för det nära omvårdande och tillfredsställa barnets behov. Faderns uppgift blev inspiration, ansvar och kontroll. Det var den borgerliga idyllen som utkristalliserades och den borgerliga könsideologin lade grunden till den moderna modersmyten. Kvinnan stängdes in i hemmet och det var som moder hon fick sin verkliga status. Moderskap blev ett yrke och mannen som fader kom nästan att utplånas. Parallellt utvecklades föreställningarna om könen med naturliga i biologin förankrade egenskaper (Kyle 1990). På dessa föreställningar grundas myten om den "goda modern" visuellt representerad av madonnan och barnet som "av naturen" är mer lämpad att ta hand om små barn än fadern. Modersmyten har institutionaliserats i vår kultur och förankrats djupt i vår föreställningsvärld. Som Mary Douglas (1987) påpekar institutionaliseras de biologiskt anknutna myterna lättare än andra. De formar stereotyper, som lever av egen kraft och som är mycket svåra att förändra.

I Sverige har myten om den goda modern ideologiskt utmanats sedan 60-talet. Diskursen kring primära vårdgivare har i Sverige förändrats från att endast avse modern, till att avse modern och fadern och slutligen den mer könsneutrala föräldern. Indirekt har fadern och det likadelade föräldraskapet lyfts fram. Det ideologiska budskapet har sedan länge varit klart i detta avseende, nu senast sanktionerat genom införandet av en pappamånad inom föräldraförsäkringens ram. Den svenska Socialstyrelsen för också fram idealen och i en skrift om modernt föräldraskap, får bilden av madonnan ersättas med bilden av ett hårigt mansbröst mot vilket barnet vilar tryggt. Budskapet skall tolkas så att båda föräldrarna kan tillfredsställa barnets behov. Bilden av den goda modern har blivit bilden av den goda fadern eller snarare bilden av den goda föräldern.

Faderskap i förändring

När man talar om modern som den primära och enda verkligt betydelsefulla och därmed oersättliga vårdgivaren, tänker man speciellt på barnets tidigaste levnadsperiod. I en kritisk genomgång av studier som anses bekräfta kvinnans unika biologiska förutsättningar för att vårda barn, hävdas att studierna huvudsakligen visar spädbarnets behov av interaktion med sin sociala omgivning. Slutsatserna presenteras emellertid så att de uppfattas som om de endast gäller för barnets samspel med mödrarna, trots att man empiriskt inte studerat skillnader mellan mödrars och fäders samspel med spädbarn (Havind 1974). Efterföljande studier av faderskap har i linje med detta ägnat mycket uppmärksamhet åt att visa att män är kapabla att utföra den livgivande omsorg som kvinnor rutinmässigt alltid utfört (Bronstein & Cowan 1988).

Forskningen kring faderskap har succesivt också kommit att omfatta fler områden allt från mäns personliga erfarenheter av ett aktivt faderskap till dess konsekvenser på samhällsnivån (Pruett 1988, Lewis & Sussman 1986). I diskussionen som följt forskningen i spåren finns olika kontrasterande uppfattningar om hur kunskapsläget utvecklats och ser ut. En kunskapsöversikt inom området visar att det under de senaste 50 åren producerats en omfattande mängd uppsatser om faderskap. Trots det hävdas det genomgående att faderskap sällan behandlats i forskningsssammanhang! Vidare framkommer i samma översikt att forskningen följt två motsatta inriktningar. Den ena har haft en psykoanalytisk inriktning med Bowlby och Winnicott som inspiratörer och en sociologisk med Parsons som företrädare. Inom denna forskning har faderns omvårdnad i relation till barnet helt förbisetts. Den andra inriktningen har å sin sida hävdats att samtida fäders engagemang i sina barn är större än tidigare generationers. En parallell debatt finns också mellan familjehistoriker. Badinter har fört fram idén att moderna fäder har blivit "mamma-pappor" och att de förkastat sitt auktoritära ursprung. Lasselett hävdar i polemik mot detta att fäder alltid varit involverade i sina barn, men att detta inte noterats av forskningen förrän nu, när det är trendmässigt "rätt" att uppmärksamma fäder (Lewis & O'Brian 1987).

Det är en komplicerad bild av det moderna föräldraskapet som växer fram. När det gäller männen finns i samtida empirisk forskning dokumenterat att män i större utsträckning än tidigare orienterar sig mot andra livsområden än arbetslivet. Familj och fritid tar mer tid. Män säger sig inte längre bara vilja ha familj utan också vilja vara familj (Holter & Aarseth 1993, Nilsson 1992). Det finns också studier som diskuterar och problematiserar graden av mäns familjeorientering. Det framkommer att svenska män är familjeorienterade och att de som är det i störst utsträckning vill kompensera barnen för sin frånvaro (Björnberg 1994).

Holter och Aarseth (1993) presenterar fyra olika manstyper utgående från relationen till och i familjen. De ger därmed ett analytiskt uppslag till nyanserade tolkningar av de förändringar som rapporteras avseende mäns familjerelationer. Karriärutvidgaren skapar sin sociala kompetens bl a genom att konstruktivt relatera sig till sina barn. Omsorgsmannen är känslig för hemmet och dess såväl emotionella som estetiska karaktär. Rättvisemannen är instrumentell och strävar efter att ta sin rättmätiga del av ansvaret. Den familjeidealiserande mannen drar en gräns mellan arbete och familj. I ord hyllar han familjen men inte i handling.

Etnografiskt material som sträcker sig över tre generationer fäder visar att trots att könsbevarande mekanismer kvarhållits så närmar sig mäns och kvinnors livsvärldar. Slagordsmässigt kan det beskrivas som en förändring från söndagspappan till fritidspappan som successivt är på väg mot vardagspappan. Förändringen kan även beskrivas så att barn tidigare fick vara med i pappans vardag medan förhållandet nu är omvänt och pappan får vara med i barnens vardag. Unga fäder är entusiastiska över papparollen men inte mer än att den kan knäppas av och på vid behov (Åström 1990).

I en litteraturöversikt, avseende amerikanska förhållanden (Lamb & Oppenheim 1989), över yttre faktorer som bestämmer fäders involvering i omsorgen om barnen, konstateras att fäders engagemang i familjen ökat även om ökningen varit förhållandevis liten. Mödrar tillbringar fortfarande mer tid med sina barn och med att vara till hands för dem. Man konstaterar att fäder sysselsätter sig mycket med sina barn. Men när det gäller det direkta ansvaret för att barnet har betryggande vård så vilar det fortfarande på mödrarna medan fäderna helt enkelt hjälper till då och då. Detta förhållande tycks gälla både i familjer där båda föräldrarna förvärvsarbetar och i familjer där mödrarna är hemma. Slutsatsen är att fädernas *ansvar* i dessa avseenden helt enkelt är försumbart. När det gäller det direkta ansvaret har ingen omfördelning mellan mödrar och fäder ägt rum. Det ansvaret betraktas av båda föräldrarna som exklusivt tillhörigt modersrollen. Den slutsatsen betonas också redan av bl a Oakley i flera av hennes studier (Oakley 1974, 1979).

I samma litteraturöversikt framkommer också att mödrar och fäder är involverade i olika typer av interaktion med barnen. Mödrarna är vårdare och fäderna är lekkompisar. Det finns ett antal underliggande faktorer som tycks påverka fädernas involvering i omsorgen om barnen. Dessa faktorer är motivation, skicklighet och självförtroende, stöd från partnern, institutionella praktiker, som könsbaserade löneskillnader och arbetsmarknadsvillkor. Detta är välkända förhållanden som reproducerar mönstret med mannen som försörjare och kvinnan som vårdare. Samma tendenser ser vi idag i Sverige (Bergsten 1994).

Bilden av mäns familjerelationer och dessas förändringar är inte entydig. Det har överhuvud taget visat sig svårt att få ett grepp om vad förändringarna

inneburit bl a därför att de material som funnits inte varit jämförbara över tid. Definitioner och angreppssätt har varierat (Lewis & O'Brian 1987). Nyligen publicerades dock ett svenskt material med longitudinell ansats som gör det möjligt att beskriva hur män och kvinnor förändrat sin tid för arbete och fritid mellan 1984 och 1993 i Sverige. Här framkommer minskade könsskillnader. Unga män har minskat sin tid för arbete på marknaden samtidigt som unga kvinnor ökat sin motsvarande arbetstid. Tendensen för hushållsarbete är den motsatta. I genomsnitt har de unga männen ökat sitt hushållsarbete med 12 % medan de unga kvinnorna har minskat sitt med 18%. Så långt bekräftas bilden av den moderne mannen med ett ökat familjeengagemang. Dessa resultat visar emellertid *att det inte skett några förändringar, när det gäller den direkta omsorgen om barnen*. Kvinnorna är fortfarande de primära omsorgsgivarna (Flood & Gråsjö 1995).

I ljuset av den diskussion som ständigt förs om män som fäder och *ett aktivt tvåföräldraskap, etablerandet av ett modernt faderskap*, är den motsägelsefulla bild som forskningen om mannen/fadern målar upp intressant. Män orienterar sig mot familj och barn och samtidigt finns könsbundna mönster kvar. *Hur ser moderna fäders livsprojekt ut? Hur formas identiteten som man och far? Hur ser ideal och realiteter ut?* Dessa frågor kvarstår eftersom det moderna föräldraskapets vardagspraxis endast delvis är utforskad. "Gender" ser ut att bestämma hur man formar sitt föräldraskap samtidigt som det också konstrueras inom familjens ram (Leira, 1994). Därmed också sagt att utgångspunkten i den följande diskussionen är *faderskapets konstituering i relation till moderskapet och kvinnan*. Vardagslivet, interaktionen hur man relaterar sig till varandra framstår därmed som strategiska forskningsområden.

Samspelet mellan könsspecifika interaktionsmönster i föräldra- och familjekontexten är i enlighet med ovanstående resonemang en viktig utgångspunkt för analys av moderna mödrar och fäder. Tillsammans med teorier om modernitet, identitet (Berger et al 1974) och social konstruktivism (Holstein & Gubrium 1994) utgör det grunden för följande analys av modernt faderskap.

Livsplan, modernitet och identitet

Traditionella rollmodeller ifrågasätts och kvarstår. Gränserna mellan manligt och kvinnligt kvarstår men blir samtidigt otidigare liksom gränserna mellan moder- och faderskap. I det moderna samhället uppstår ambivalenser och öppnas möjligheter för nya konstruktioner. Resonemanget leder osökt in på modernitetsteorier om samhälle, kultur och identitet¹.

Peter Berger et al ger i *The Homeless Mind. Modernization and Consciousness* (1974) en framställning av det moderna samhällets särdrag och dess konsekvenser för hur vi skapar mening i tillvaron och formar vår identitet.

Författaren pekar på modernitetens drag av differentiering på såväl institutions- som kunskapsnivå, mångfalden av förebilder, reflexiviteten, öppenheten, görbarheten och progressionen i människors medvetande.

Ett genomgående drag i det moderna samhället är differentieringen mellan olika vardagliga aktiviteter, sfärer och sammanhang. Det är ett tema med ständig aktualitet och med rötter i klassisk sociologi. Specifik kunskap och erfarenhet utvecklas inom varje sfär. Bergers tes är att detta också leder till en differentiering i människors medvetande. De olika sfärerna har olika kognitiva stilar och bygger på olika grundprinciper för meningsskapande och handling. I vårt sätt att använda kunskap sker ett ständigt flöde mellan olika sfärer. Det är dock inte ett jämnt och ömsesidigt utbyte. De rationella mål och ideal som styr samhällets institutioner, arbetslivet och byråkratierna blir lätt en del av vårt privatliv, medan den i privatlivet rådande kunskapen och idealen med fokus på relationerna, känslan och ömsesidigheten har betydligt svårare att få ett utrymme utanför familjen och privatsfären. Modernitetens särdrag blir en blandning och mångfald av värderingar, bilder och förebilder, utan sammanhållande och övergripande länkar. Kulturen som kollektivets delade värderingar har förlorat sin betydelse och den kollektiva erfarenheten representerad av historien har förlorat kopplingen till framtiden. Vad som sker avgörs av individen i den situation han just befinner sig. Det faller på individens lott att förhålla sig till och handskas med varje ny situation och varje situation kan inte bemästras på samma sätt. Det ansvar, som förr kunde baseras på kollektiva värderingar och handlingsstrategier och som därmed också delades med kollektivet har blivit individens eget. Hur livet kommer att gestalta sig är resultatet av individens egna agerande i situationer med vitt skilda värderingssystem och erfarenheter. Modern identitet blir därmed också öppen, osäker, instabil och i ständig rörelse, i motsats till den traditionella identiteten, som var enhetlig och sammanhängande.

Med mångfalden, öppenheten och de många möjligheterna är inte framtiden längre förutbestämd och förutsägbar. Det individuella projektet präglas av görbarhet. Allt är möjligt och allt kan alltid bli bättre och vi har möjlighet att förändra oss. Vi omhuldar myten om den ständiga progressionen som något positivt och eftersträvansvärt. Vi är själva ansvariga för våra egna liv och för våra barns liv. Identiteten utformas genom vardagens ständiga problemlösning. Men den blir aldrig färdig eftersom vi i varje ögonblick själva har möjlighet att välja färdriktning i våra liv.

Ett begrepp av stor betydelse i Bergers framställning är *livsplan*: (Berger et al 1974):

”The life plan is the totalization of all relevant timetables, their grand sum and their integrative meaning. In modern society, such life planning has become a value in itself. Its absence is commonly an occasion for reproach. The family unit thus operates as a life-planning workshop. A remarkably large proportion of conversations between family members relates to life planning. The life plan is subject to ongoing revision.”(s 72)

Berger menar att individens livsplan utgör den primära källan i identitetsarbetet. Det är i relation till identiteten som progressionen och görbarheten gör sig gällande. *Det är med bas i livsplanen den individuella biografien formas*, men med livsplanens öppna karaktär bli den till en ständig källa till frustration. Speciellt tydligt blir det i relation till barn och familj. Beslutet att skaffa barn, med allt vad det innebär, gör föräldraskapet till ett av livsplanens flera möjliga projekt. Ansvar för barnet blir en förlängning av ansvaret för det egna livet och detta ansvar skapar oro och spänningar. I barnet möts också föräldrarnas individuella livsplaner i ett gemensamt familjeprojekt, vilket också det skapar spänningar. Barnet som del av livsplanen ger nya möjligheter, men begränsar samtidigt de individuella möjligheterna och i detta framträder olika typer av ambivalenser.

Familjen har en särställning i Bergers resonemang som "livsplanens workshop". En av hans teser är att man i familjen på olika sätt försöker kompensera sig för förlusten av de i samhället sammanhållande meningsskapande länkarna. I familjen söker man på olika sätt med regler och rutiner skapa sammanhållning och hålla familjeprojektet vid liv. Resonemanget blir lite av "mitt hem är min borg" vilket betonar familjens "antimoderna" drag samtidigt som det betonar familjens roll i moderniseringsprocessen genom dess uppgift att fostra anpassningsbara individer. Familjens roll i moderniseringsprocessen följdes av Berger et al (1983) upp i den betydligt senare *The War over the Family*. Boken möttes av häftig kritik eftersom den uppfattades som ett försvar för och plädering för ett borgerligt familjeideal. I Bergers perspektiv kan resonemanget om familjen ses som en argumentering för behovet av meningsskapande sammanhang i människors liv – i detta fallet familjen. Berger karaktäriserar familjelivet som en typ av kreativ schizofreni (Berger et al 1983):

"The individual in the modern urban-industrial situation can be 'modern' at work and 'traditional' at home, alternating between these two worlds of his life in a manner that is not quite comfortable but actually productive. To be sure, this kind of alternations between two worlds also produces tensions. But it is possible that analysts, especially social scientists, have overemphasized the negative aspects of these tensions, overlooking their creative potential" (s 88).

Familjeprojektet kan således ses som en meningsskapande kontext i det moderna samhället där individuella livsplaner skall mötas och jämkas samman. Familjesfären är en smältdegel, där föreställningar om skyldigheter och rättigheter, ideal (drömmar) och realiteter uppstår och blandas och där vardagens praxis utformas. Mot bakgrund av mångfalden av representationer av familjeliv i form av symboler och ideal och den individuella upplevelsen av realiteten konstrueras och rekonstrueras i ett ständigt och dynamiskt växelspel de individuella föreställningarna om familjen. Familjen är en dröm, men samtidigt också en ansvarsfylld vardagsverklighet förknippad med skyldigheter och rättigheter.

Del II Föräldraskap och livsplaner – en empirisk studie

Familjen som meningsskapande kontext och vardagspraxis

”Family discourse thus conveys apparently shared ideas – collective representations – about domestic life that attach particular meanings to diverse social ties. In connecting family, domesticity, responsibility, caring, sharing and the like family discourse articulates a configuration of concern that relates what we think, know and feel about our social relations” (Sarbin & Kitsuse 1994, s 235).

Utgångspunkten i följande analys är vår studie av hur män och kvinnor talar om familjen och familjelivet, om sig själva som könsvaror och familjemedlemmar i den vardagspraxis som konstituerar familjelivet. Familjelivet är således den övergripande meningsskapande kontexten och vi har valt ett inifrånperspektiv och låtit moderna småbarnsföräldrar själva, vid olika livs-omständigheter, berätta om sina levda erfarenheter, d v s sina upplevelser av familjelivet. Familjediskursen ur individens vardagsperspektiv är vårt studieobjekt.²

Inför det följande vill vi poängtera att vi i vår studie enbart analyserat diskursen, d v s det som människor säger (eller skriver i dagböcker) att de upplever och gör. Vad de faktiskt gör har vi således inte studerat. Frågan om relationen mellan diskurs och handling förbises ofta i forsknings-sammanhang. Utsagor i intervjuer tolkas inte sällan som liktydiga med vad intervju-personer faktiskt gör. Frågan om sambandet mellan ord och handling har i olika sammanhang diskuterats t ex av Deutscher (1970) och Gullestad (1994).

Livsplanen

Med utgångspunkt från tidigare relaterade modernitetsresonemang (Berger et al 1974) gällde en av de öppna frågor vi ställde i vår studie mäns och kvinnors livsplaner. Båda könen svarar otvetydigt och samstämmigt att familjen, med särskilt fokus på *barnen*, är den strategiska delen av deras *individuella livsplan*. Familjen med barnen som symbol formar *det gemensamma projektet*. Målet är att det skall gå bra för barnen, att de skall klara sig från drogproblem och olyckor, att de skall få jobb och egna familjer.

Familjen är det allt överskuggande, i övrigt är framtiden förknippad med mycket få drömmar eller planer. Såväl männen som kvinnorna i vår studie talar om framtiden som något som de inte funderar mycket på eller som de inte hinner fundera på. Livet är en ström som för mot en framtid, som skymtar som en fjärran barnlös tillvaro och som man bara kan hoppas att den blir bra både för ens egen och barnens del. Framtiden är en förhoppning, som visserligen är kopplad till det som sker i nuet, men nuet är det enda verkliga. Hur konkretiseras då livsplanerna i nuet för de intervjuade? Citaten nedan illustrerar hur paren i vår studie talar om vad de gör i och för familjen:

"Jag har ingen annan plan än familjen, barnen och att se till bostaden. Jag prioriterar väl inte familjen lika mycket som min fru. Jag måste ju dra in pengarna också. Det är viktigt att det flyter på. Jag är ingen karriärst, men det vore en katastrof om vi missade min inkomst. Jag känner ansvar för att dra in pengarna." (Erik, 36 år)

"Jag har inga långsiktiga planer, inga fantasier alls. Min enda livsplan är familjen och barnen. Att måna om dom och se till att det går bra för barnen." (Barbro, 32-årig tvåbarnsmor, gift med Erik)

"Barnen skall ha en bra uppväxt. Det kortsiktiga projektet är att dra in pengar så att de kan leva över och så vill jag skaffa båt." (Olle, 36 år)

"Barnen kommer före allt annat. Jobbet betyder inget jämfört med barnen, men för min egen skull är det roligt att jobba lite nu, att få nytta av sina kunskaper. När man lägger upp arbetet så tänker man på vad som är bäst för barnen. Barnen styr allt." (Karin, 34-årig trebarnsmor, gift med Olle)

I intervjumaterialet finns den genomgående tendensen att det som män och kvinnor säger sig göra för familjen skiljer sig på så sätt att kvinnornas omsorg är direkt och männens omsorg är indirekt. Kvinnorna tar huvudansvar för arbetet inom hemmet och för omsorger om människorna. Lönearbetet för att säkra ekonomin och arbetet med de materiella tingen i hemmet är männens sätt att ta ansvar för familjen.

Ingen av de intervjuade har någon långsiktig målrelaterad strategi eller någon entydig uppfattning om hur handlingarna i nuet leder till förverkligandet av livsplanerna. Däremot framträder de kortsiktiga strategierna, när män och kvinnor berättar vad de faktiskt gör och hur de lägger upp arbetet och då framstår familjelivet som en "apparat", som kräver effektivitet och tidsplanering.

"Det är en fruktansvärd planering alltså. Jag har jobb att göra på kvällen också, jag skall springa och jag skall fixa, vara med familjen en liten stund, det är ett jäkla planerande. Jag menar gå och sätta sig med en bok, det händer inte, det får väl bli på Hemmet. Allt är bara planering. Det stör mig, men det är ju för att man vill genomföra allt samtidigt. Det stör mig lite. Hur mycket man än springer så räcker inte tiden till." (Sven, 36 år)

"Den stora pojken går i pysselgrupp två timmar, två gånger i veckan. Då får den lille följa med. Vi tar bussen, sen åker jag hem en liten stund, sen tillbaka igen och hämtar. Sen går han i simskola och i fotbollsskola. Den lille har sina tider för mat och sömn. Det blir ett väldigt planerande för att få det att gå ihop. Tiden gör mig stressad, det är olika grejor hela tiden och man skall vara med hela tiden, överallt." (Lena, 32 år)

Rutiner och livsmening

De dagböcker som vi samlat in visar liksom citaten ovan en starkt rutinerad vardag. Dagarna är för de hemmavarande mödrarna schemalagda. Med olika rutinaktiviteter som har att göra med barnens och de vuxnas behov av mat och sömn och en ordnad tillvaro och barnens "behov av att aktiveras" fylls hela dagarna. De korta avbrotten för "fria aktiviteter" utgörs av klädinköp till barnen, tillverkning av olika nyttigheter och allmän service.

Samma familjemedlemmars behov ligger bakom de till familjen indirekt relaterade rutiner som männen bygger upp. Man och kvinna skapar inom familjens ram skilda rutiner som syftar till att fullfölja det åtagande som barnen och familjen utgör. De skilda rutinerna ger män och kvinnor en artskild stomme av återkommande aktiviteter, som för var och en gör livet överskådligt och som samtidigt och otvetydigt utgör familjelivet och livsmeningen.

"Jag känner ju att jag tar hand om mitt och familjens liv. Man känner ibland att man bara städar, tvättar och lagar mat och byter blöjor, men herregud, det är ju det som är meningen. Jag gör det ju för oss." (31-årig tvåbarnsmor)

Rutiniseringen styckar emellertid också upp familjelivet i korta pass, vart och ett med sitt förutbestämda innehåll. Den icke-rutinerade tiden blir kort och tillbringas som "i väntan på" nästa rutinpass. Den icke-rutinerade tiden ockuperas därmed, vilket förstärker den känsla av tidsbrist som både männen och kvinnorna uttrycker, oberoende av om de lönearbetar eller har föräldradeltid. Samtliga säger att det som de mest av allt skulle behöva är mera tid.

Familjeprojektet – gemensamt, men individuellt

Genom de skilda rutiner som föräldrarna skapar utifrån sina föreställningar om sitt ansvar uppstår en känsla av tidsbrist men också en känsla av bristande familjegemenskap. Många, särskilt kvinnorna, berättar i intervjuerna om sina föreställningar om hela-familjen-aktiviteter, som aldrig blir av. I talet om familjen är den ett gemenskapsprojekt, som handlar om närhet, gemensamma upplevelser och förstärkta relationer, men som förblir en dröm.

"I våras drömde jag om att vi skulle ut och cykla hela familjen. Vi skulle åka till havet och bada, ha picknick och så. Nu är det höst och vi har inte cyklat en enda gång. Det har varit så mycket annat." (28-årig trebarnsmor)

Männens drömmar om familjegemenskapen är mera instrumentella än relationella. De kan t ex se en ny båt, en villa eller bättre ekonomi som medel att nå större familjegemenskap.

Familjegemenskapens ideal är djupt rotad i traditionen och får ständigt ny näring genom mer eller mindre traditionsbundna representationer i filmer, romaner och inte minst i reklam. Drömmen om familjegemenskapen nås mycket sällan genom att mäns och kvinnors skilda verklighetsuppfattningar, skilda aktiviteter och rutiniseringen av tillvaron lägger hinder i vägen. I realiteten är oftast "hela familjen tillsammans"-projektet en illusion, som skymtar i sällsynta ögonblick, men som oftast lyser med sin frånvaro.

Familjeprojektet i mäns och kvinnors diskurs

Familjelivet ser ut som ett gemensamhetsprojekt, men i det som männen och kvinnorna säger att de gör framstår det som en "apparat", där arbetslivets krav på effektivitet och tidsplanering har trängt in (jämför Berger et al 1974). Utifrån sina egna utsiktspunkter "administrerar" män och kvinnor familjeprojektet på bästa möjliga sätt. I den verkliga vardagen löper män och kvinnor i parallella spår under ständig tidsbrist mot det gemensamma målet – barnets välgång. Familjeprojektet är individuellt och gemensamt.

Som framgår finns stora *likheter* i mäns och kvinnors upplevelser av livsplanen, d v s i det som de säger om livsplanen. För båda könen är familjen och speciellt barnen, d v s familjeprojektet deras gemensamma livsplan. Samtidigt säger båda könen att de lever i nuet och att de inte hinner fundera särskilt mycket på framtiden. Båda upplever också att strategierna för att klara familjeprojektet är kortsiktiga snarare än långsiktiga och båda strävar emot samma mål. *I sättet att tala är familjeprojektet gemensamt och könsneutralt.*

Likheterna förbyts i *skillnader* och det gemensamma projektet blir individuellt, när männen och kvinnorna berättar som sina handlingar, d v s säger vad de gör för att förverkliga familjeprojektet. Kvinnorna säger sig ta ansvar för den direkta omsorgen och männen säger att de tar ansvar för familjens ekonomi, bostad och övriga ägodelar, deras omsorg om familjen blir indirekt. Man och kvinna bygger upp olika, men kompletterande rutiner, som gör att det "löpande" fungerar. *I sättet att tala om de aktiviteter som utgör familjelivet är familjeprojektet individuellt och könsspecifikt.*

Familjeprojektet skapar ambivalenser

I diskrepansen mellan diskurs och vardagspraxis upplever kvinnor och män delvis sammanfallande, delvis helt skilda typer av ambivalenser. En typ av ambivalens får relief av de tidigare förda modernitetsresonemangen. I det moderna familjeprojektet framstår individualiteten som oundviklig. Män och kvinnor är utlämnade till sig själv att handla och skapa sin egen verklighet och mening. Vad som helst kan hända, men vad som faktiskt kommer att hända hänger på vilka projekt individen satsar på och vilka projekt individen överger. Ansvar för hur livet och framtiden gestaltar sig är i allt väsentligt individuellt. Man kan välja och vraka, samtidigt har man sig själv att skylla och sig själv att tacka för det som sker.

Barnet är antimodernt eftersom det desavouerar föräldrarnas föreställning att allt är möjligt och att valet är individuellt. Barnet snävar tvärtom in de individuella valmöjligheterna och gör mycket av det möjliga omöjligt. Barnet kan inte överges till förmån för något annat projekt. Barnet måste fullföljas. Barnet är inte heller individens egna ansvar. Genom sin tillblivelse blir det föräldrarnas gemensamma ansvar. Barnprojektet binder samman

man och kvinna och gör dem både till medagerande och medansvariga, vilket skapar ambivalenser.

Barnet styr också obevekligen föräldrarnas handlande i nuet samtidigt vet föräldrarna att barnet är ett åtagande för framtiden. Även om vägen mellan nutid och framtid är otydlig kopplas nuet samman med det kommande och detta ger en känsla av kontinuitet, sammanhang och livsmening, men också en samtidig känsla av ofrihet. I spänningen mellan det individuella, valfria och nuinriktade "moderna projektet" och det gemensamma, styrda och framtidsinriktade "anti-moderna projektet" skapas ambivalenser.

En annan typ av ambivalenser är kopplade till diskrepansen mellan diskurs och "realitet". En sådan gäller arbetsdelningen i hemmet. Många mäns och kvinnors sätt att tala om familjen och barnen visar att de har föreställningen att den "verkliga" omsorgen är den kvinnliga, dvs den direkta omvårdnaden om barnen. Männerna uttrycker detta i termer av att de skulle vilja ha mera tid med barnen. Av det som kvinnorna säger framgår att de inte omedelbart uppfattar männens prioritering av lönearbetet och omsorgen om bostaden och ägodelarna som en indirekt prioritering av familjen. Tvärtom skiljer sig kvinnornas föreställningar om männens prioriteringar från männens egna. En del kvinnor ursäktar männen men ställer samtidigt krav på att prioriteringen skall vara en annan. Andra kvinnor upplever det hela som orättvist.

Slitningarna mellan den moderna och relationsinriktade fadern, som tar direkt omsorg om familj och barn och den mera traditionella och indirekta omsorgen om människorna i familjen skapar ambivalens hos männen, som därigenom upplever det egna ansvarsområdet och de egna aktiviteterna i lönearbetet och hemmets sfär både som legitima och illegitima. De talar om detta som en fråga om tidsbrist. De har inte den tid de tycker att de borde ha tillsammans med barnen och de hinner inte med vare sig sitt lönearbete eller arbetet med bostaden och familjens ägodelar på det sätt som de skulle önska. Kvinnorna är säkrare i sin prioritering av den traditionella modersrollen, den direkta omsorgen om familjen före alla andra aktiviteter inkluderande lönearbete. För kvinnorna uppstår istället ambivalens mellan känslan av hög grad av legitimitet i den traditionella kvinno sfären, dvs hemmet och känslan av bristande legitimitet i den för kvinnorollen mera moderna lönearbetets sfär. Kvinnorna försöker lösa detta problem genom att tids- och värderingsmässigt nedvärdera betydelsen av lönearbetet.

Män och kvinnor upplever familjelivet delvis lika, delvis helt olika. Familjen och särskilt barnen är ett gemensamt och individuellt projekt. Även om både män och kvinnor talar om familjen på ett mycket familjeorienterat och jämställt sätt är det som de säger att de gör starkt könssegreerat på ett sätt som kan uppfattas som ojämnt. Enligt de intervjuade accentueras dessutom den strikta och traditionsenliga uppdelningen av arbetsuppgifterna i takt med att barnaskaran ökar. Familjen och barnets överlevnad är ett

projekt som förverkligas i familjelivet, och som utgår från mannens och kvinnans respektive föreställningar om det egna ansvarsområdet och de aktiviteter som vardagens realiteter kräver. I den bristande överensstämmelsen mellan ord och handling i familjen och könsspecifika livsprojekt skapas ambivalenser, som anknyter till mäns och kvinnors ideala och subjektiva könskonstruktioner.

Del III Kön som kulturellt ideal, självuppfattning och vardagspraxis

"The prism of gender"

"Family interaction takes place between gendered individuals. Gender itself is partially shaped within family context and family relationships are to be understood and constituted through, to change the metaphor slightly, the prism of gender" (Leira 1994).

I spänningen mellan familjelivets diskurs och vardagsverklighet formas och omformas mäns och kvinnors ideal och realiteter. För att studera dessa processer skall vi i det följande fokusera på kön som social konstruktion på olika nivåer, en kulturell, en individuellt subjektiv och en social praxisnivå. Därefter belyses parternas upplevelse av jämställdhet i familjelivet och deras konstruktion av ett delvis nytt jämställdhetsideal. Familjelivet är således fortfarande den övergripande kontext inom vilken vår redovisning måste förstås.

Kön som social konstruktion

För att studera kön som social konstruktion har vi låtit män och kvinnor, utifrån på förhand givna egenskaper, beskriva sitt eget och motsatt könsideal, sig själva och varandra. Idealet antas då spegla drag i den kulturella nivån. Den subjektivt individuella nivån antas representeras av hur de beskriver sig själva. Nedan fokuseras *likheter och skillnader mellan könen avseende ideal och självuppfattning*. Avslutningsvis relateras könsideal och självuppfattning till analysen av föräldraskapets könsspecifika vardagspraxis. Nedan följer en sammanställning av de egenskaper som männen och kvinnorna valt samt hur de prioriterats.⁴

Det kan nämnas att de intervjuade, som först beskrev idealet för det egna könet, när de fick uppgiften att beskriva idealet för det motsatta könet spontant kommenterade: *"Det blir ju samma"*. På gruppnivå visar resultaten också hög överensstämmelse. I valet av egenskaper är män och kvinnor ganska överens. Däremot är det relativt stora skillnader när män och kvinnor prioriterar de ideala egenskaperna för respektive kön.

1. Kvinnornas idealman och idealkvinna, beskrivning av sig själv och sin partner ordnade efter frekvens (N Kv = 28)

<i>Idealman</i>	<i>Idealkvinna</i>	<i>Om sig själv</i>	<i>Om sin partner</i>
ärlig	ärlig	ärlig	ärlig
omtänksam	självständig	ansvarstagande	ansvarstagande
förstående	allmänbildad	pliktrogen	glad
allmänbildad	omtänksam	praktisk	allmänbildad
praktisk	förstående	allmänbildad	omtänksam
glad	rättvis	förstående	pålitlig
handlingskraftig	ansvarstagande	omtänksam	praktisk
ansvarstagande	glad	pålitlig	skämtsam
självständig	handlingskraftig	självständig	generös
rättvis	kreativ	ordentlig	intelligent
generös	praktisk	generös	kreativ
pålitlig	generös	glad	lugn

2. Mannens idealman och idealkvinna, beskrivningar av sig själv och sin partner ordnade efter frekvens (N=17)

<i>Idealman</i>	<i>Idealkvinna</i>	<i>Om sig själv</i>	<i>Om sin partner</i>
ärlig	ärlig	ansvarstagande	ärlig
allmänbildad	ansvarstagande	ärlig	ansvarstagande
rättvis	glad	allmänbildad	pliktrogen
glad	omtänksam	praktisk	pålitlig
omtänksam	allmänbildad	omtänksam	tilldragande
pålitlig	intelligent	pliktrogen	rättvis
ansvarstagande	ordentlig	pålitlig	allmänbildad
handlingskraftig	trygg	glad	omtänksam
trygg	förstående	lugn	förstående
lugn	generös	självständig	generös
praktisk	lugn	skämtsam	glad
förstående	pålitlig	trygg	praktisk

Kulturens könsideal

Männens konstruktion av idealman och idealkvinna har många egenskaper gemensamt (9 av 12). Det som skiljer konstruktionerna åt är att männen anger att idealmannen skall vara rättvis, handlingskraftig och praktisk, vilket männen inte nämner för idealkvinnan, som istället skall vara intelligent, ordentlig och generös. Kvinnornas konstruktion av idealkvinnan och idealmannen har också många egenskaper gemensamt (11 av 12). Det som skiljer dem åt är att kvinnornas idealman skall vara pålitlig, vilket inte nämns vad gäller idealkvinnan, som istället skall vara kreativ.

När män och kvinnor prioriterar egenskaperna i könsidealerna är de överens om att ärlig och omtänksam är viktigast. När vi ser till skillnader i hur de prioriterar olika egenskaper finner vi att männen värderar ärlighet, allmänbildning och rättvisa, som de tre främsta dragen i mansidealet medan kvinnorna framhåller ärlighet, omtänksamhet och förståelse. Kvinnorna lägger också in självständighet i mansidealet. Kvinnor vill ha självständiga dvs ej beroende män?! I gengäld värderar männen egenskaper som lugn och trygg, vilket inte kvinnorna tar med i sitt mansideal.

Männens konstruktion av det manliga könsidealet visar i första hand dygder, som är mera inriktade på den offentliga än på den privata sfären. "Offentliga" eller prestationsorienterade dygder som ärlighet, allmänbildning och rättvisa står högst på listan. "Privata" eller relationsorienterade egenskaper som glad och omtänksam pålitlig, ansvarstagande kommer därefter. När det gäller kvinnoidealet, däremot prioriterar männen en relationsorienterad kvinna, som tar ansvar, är glad och omtänksam. Det kan noteras att egenskapen "ansvarstagande" kommer på 7-8 plats i alla prioriteringarna för idealt kön utom just när det gäller männens idealkvinna där det hamnar på andra plats. De manliga könsidealerna ser ut att följa den traditionella uppdelningen i en manlig, offentlig sfär och en kvinnlig privatsfär.

Kvinnornas val av idealt manliga egenskaper är betydligt mera relationsorienterade än männens egna. Kvinnornas idealman är i första hand ärlig, omtänksam, förstående och liknar kvinnornas idealkvinna inte bara vad gäller de valda egenskaperna utan också i någon mån i rangordningen av dem. Kvinnornas idealkvinna ser i själva verket mera "offentlig" ut än kvinnornas idealman i och med att egenskaperna självständig och allmänbildad kommer före relationsorienterade egenskaper som omtänksam och förstående. Kvinnornas könsideal ser således mindre traditionella ut än männens. Det har paradoxalt många drag gemensamt med det ideal vi förknippar med den traditionelle mannen!

Sett till helheten så framstår emellertid männens mansideal som mer traditionellt än det mansideal som kvinnorna anger. Männens ideal står för kunskap, principer och beskydd i första hand. Det är egenskaper lämpade för livet i världen och för familjens beskydd. Kvinnornas mansideal är i första hand inriktat på egenskaper riktade mot intimsfären, relationer och behov. Kvinnorna återger drag i den jämställdhetsdebatt som de senaste decennierna förts i vårt land och där männens bristande deltagande i omsorg och hushållsarbete betonats. Behovet av en ny syn på mannen och hans roll i familjen har också sanktionerats i den officiella jämställdhetsideologin för att det skall bli möjligt för både män och kvinnor att förena förvärvsarbete och föräldraskap.

Kulturens könsideal i relation till självuppfattning

Det manliga könsidealet har många egenskaper gemensamt med hur männen beskriver sig själva (9 av 12). De skillnader som finns pekar på förändringar i riktning mot männens ökade engagemang i familjen, om än med vissa förbehåll. Det överensstämmer med tidigare refererad forskning. Den ideala mannen hade egenskaperna rättvis (jämförd?), handlingskraftig och förstående. Dessa egenskaper har försvunnit när männen beskriver sig själva. I stället har pliktrogen, självständig och skämtsam kommit till. Som synes skiljer sig idealets prioritering i förhållande till männens självuppfattning. De uppfattar sig själva som ansvarstagande i första hand och de är mera praktiska än idealmannen. I vissa avseenden närmar de sig kvinnornas idealman.

Även kvinnornas beskrivning av sig själva har många egenskaper gemensamt med deras könsideal (9 av 12). Det kvinnorna värderar näst högst i idealet är självständigheten men när de sedan beskriver sig själva så är det ansvarstagandet som kommer högst! Rättvis, handlingskraftig och kreativ som var med bland idealen har fallit bort och istället framhålls pliktrogen, pålitlig och ordentlig. Kvinnornas könsideal var ju relativt utåtriktat men när de beskriver sig själva är det relationer, ansvar och instrumentalism som träder fram.

Vid jämförelse av hur män och kvinnor beskriver sig själva i förhållande till motsatt könsideal framträder ett mönster där *män och kvinnor lägger in i det motsatta könsidealet något man själv har men som motparten saknar och inte heller uppfattar sig ha*. I enlighet med det vill kvinnorna ha förstående män och männen vill ha lugna och trygga kvinnor.

Förändring och stabilitet i otakt

Ett gemensamt drag framträder i mäns och kvinnors konstruktioner av eget och motsatt könsideal. Det motsatta könsidealet innehåller egenskaper som skapar förutsättningar för tillit i parrelationen och en praktiskt fungerande vardag. Det egna könsidealet innehåller egenskaper som tillåter skapande och autonomi! Idealt vill kvinnor ha pålitliga män och själva vara kreativa. På samma sätt vill män ha ordentliga och generösa kvinnor och själva vara handlingskraftiga!

Våra traditionella könsrollsstereotyper blir bekräftade samtidigt som de faller sönder beroende på om vi betraktar ideal eller självuppfattning. Utifrån vår studies inriktning, antar vi att konstruktionerna relaterar till familjelivet och till männens position och relationer i familjen, d v s till de egenskaper de upplever sig uttrycka i familjeprojektet. Männens beskrivning av sig själva ligger närmare kvinnornas idealman än vad det ligger männens idealman. Idealkvinnan är riktad mot världen och den verkliga mot vardagens praktik.

De relationsorienterade egenskaperna finns med men har inte högsta prioritet.

Både mäns och kvinnors könsideal och självuppfattning skiljer sig åt. Det ser också ut som om männens vardagspraxis stämmer dåligt överens med deras självuppfattning. Detta förhållande tycks inte gälla för kvinnorna i samma utsträckning. Det framgår bl a av analysen av hur familjen som gemensamt livsprojekt i vardagens praxis övergår i könsspecifika projekt. För både män och kvinnor är ansvar för och omsorg om familjen gemensamt och viktigt i talet men i praxis är det könsspecifikt och särskiljande. I glappet mellan ideal och verklighet uppstår många ambivalenser i moderna föräldrars livsprojekt. *Män formar ett förhållandevis traditionellt könsideal som uppvisar viss stabilitet och en förändrad självuppfattning. Deras vardagspraktik inom familjens ram stämmer dåligt överens med deras självuppfattning. Kvinnor konstruerar ett modernt könsideal och en förhållandevis stabil självuppfattning. Deras självuppfattning stämmer också ganska väl med deras vardagspraktik i familjen. Förändring och stabilitet har olika innebörd för män och kvinnor inom familjens ram.*

Parrelation, arbets(ansvars)delning och upplevelse av jämställdhet

Det finns skäl att anta att männen upplever ambivalens mellan ideal och självuppfattning, men också mellan den i realiteten traditionellt könsspecifika uppdelningen av arbete och ansvar i hemmet och den i det svenska samhället diskursivt förväntade mera jämna och könsneutrala fördelningen. För att studera denna motsättning analyserade vi arbetsdelningen i hemmet och upplevelsen av jämställdhet bland de 17 par, som fanns med vid studiens samtliga datainsamlingstillfällen. För att tydliggöra de skillnader vi fann har vi valt att redovisa de 6 par där samstämmighet mellan mannens självuppfattning och partners uppfattning om hans egenskaper var stor och de 5 par där samstämmigheten var liten.⁵

Gemensamt för samtliga 17 par i studien är den tidigare nämnda, långt drivna arbetsdelning. Kvinnan står för den direkta omsorgen om barnen, om hemmet, kläderna och maten. Mannen deltar mycket litet i detta, men ansvarar istället för skötseln av hus, gräsmattor och bilar.

I de 5 familjer där överensstämmelsen mellan mannens självuppfattning och partners uppfattning var liten var också överensstämmelsen mellan deras skattningar av den egna arbetsinsatsen i hemarbetet låg. Kvinnorna uppfattade att de i det närmaste skötte allt hemarbete medan männen ansåg att de delade lika. Kvinnorna i dessa par var också missnöjda med sina mäns indirekta engagemang i hem och familj och intervjuerna visar att fördelningen av hemarbetet utgjorde en ständig konflikthantering. Kvinnorna tyckte att mannen inte höll sin del av avtal och att han borde göra mera.

Männen däremot tyckte att de gjorde det som de kunde och tilläts göra. ”När man skall göra det är det redan gjort”.

Som svar på vår fråga till mannen respektive kvinnan i de här paren om de upplevde sig som jämställda svarade makarna att de upplevde sig som jämställda, men samtidigt framgår att det är en jämställdhet, som ständigt hotas. I fokus för parens jämställdhetsdebatter står den köns specifika uppdelningen av arbets- och ansvarsdelningen i hemmet och den ständiga konflikten gäller frågan om en mera könsneutral arbetsdelning. Kvinnorna i de här familjerna litar inte på sina män. De upplever sig vara ofria eller beroende, till och med ”bundna till händer och fötter” som en av de intervjuade uttrycker saken. Båda makarna upplever sig emellertid ha rätt att fatta såväl ekonomiska som andra beslut och de känner sig involverade i de beslut som de önskar vara involverade i.

Gemensamt i de 6 familjer, det råder god samstämmighet mellan mannens och kvinnans självuppfattning, är också hög överensstämmelse mellan makarnas skattning av arbetsdelningen i hemmet. Även i dessa par står kvinnan för den direkta omsorgen om barnen, om hemmet, kläderna och maten och mannen står för reparation av bostaden och omvårdnaden om familjens ägodelar. En skillnad jämfört med de tidigare paren är att männen och kvinnorna i dessa par inte diskuterar en annorlunda fördelning av sysslorna i hemmet. Tvärtom betraktar båda makarna det som en arbets- och tidsbesparande åtgärd om var och en gör det som den är bäst på.

Både män och kvinnor i dessa par svarar att de upplever sig som jämställda. Tidens rättvisa fördelning upplevs som viktigare än en lika delning av arbetsuppgifterna, t ex får det inte vara så att en sitter och läser tidning medan den andre städar. I dessa par har makarna också förtroende för varandra. Kvinnorna litar på sina män och de överlämnar utan oro barn och hemarbete till dem, när det behövs och därigenom upplever de oberoende eller åtminstone möjligheten till oberoende. Beslutsfattandet i dessa familjer sker gemensamt, när det gäller för familjen ”stora” beslut oavsett det gäller barnens skolgång eller inköp av ny bil. De vardagliga besluten fattar makarna var och en för sig.

Jämställdhet och nykonstruktion av jämställdhet

På ytan ser familjelivet traditionellt ut. Under ytan har unga familjer utvecklat ett sätt att tala om jämställdhet, som fungerar i den praktiska familjevardagen, men som avviker från de normer jämställdhetsdiskursen satt upp. Arbetslivets effektivitetsideal tycks ha trängt djupt in i hemmets sfär. Effektiviteten är viktigare än den exakta och könsneutrala fördelning av arbetsuppgifterna. Tiden räcker bättre till om var och en gör det som den är bäst på. Den jämställdhet våra intervjupersoner talar om är inte rättvise-

orienterad utan mera relationell och känslomässig och den ideologiska basen är individuell kompetens och lika värde.

Dessa unga människors sätt att resonera omkring jämställdheten i familjelivet avviker på många punkter från den generella jämställdhetsdiskursen. Jämställdhet för såväl män som kvinnor är inte självklart en absolut rättvis delning av familjelivets alla förekommande arbetsuppgifter. Andra dimensioner av jämställdheten uppfattas som mera betydelsefulla. Tidens rättvisa fördelning, förtroende för partnerns kompetens samt upplevelsen av lika värde i beslutsfattandet är sådana dimensioner och dessa dimensioner strålar samman i begreppet autonomi. Detta kan utifrån modernitetsteorierna tolkas som att jämställdhet upplevs, när man och kvinna kan genomföra den individuella livsplanen inom ramen för den gemensamma.

Våra resultat visar en del likheter med en nyligen publicerad norsk studie (Holter 1994), där han finner samma på ytan könstraditionella familjemönster. Genomgående ibland dem som Holter tillfrågade var att de oberoende av hur de delade upp hemmets olika sysslor menade att jämställdhet är att man och kvinna har samma ställning i familjen. Holter skriver att oavsett om kvinnor och män gör detsamma, så tycker de att det som de gör bör vara av lika värde för familjen, d v s jämställdhet är en fråga om rättvisa inte om likhet. Samma slutsats dras i en studie av Backett (1987) där begreppet "fairness" används. Här diskuteras hur makarna förhandlar fram faderskapet genom att åstadkomma tillfredsställande arrangemang som bibehåller tron på att mannen är direkt involverad som fader. Man talar om faderskapet så att man kan vidmakthålla tron på att mannen är delaktig. Backetts tolkning liknar Haavinds (1987), när hon talar om att makarna gemensamt söker dölja ojämställdheten.

Det som vi och Holter (1994) funnit är ju inte att makarna försöker dölja något, snarare har de i så fall givit upp försöken att dölja och istället givit jämställdheten en ny innebörd. Det tycks som om män och kvinnor i dagens unga familjer har skilt det ideologiska innehållet i jämställdhetsbegreppet från det praktiska och låtit ideologin närma sig praktiken. Lika värde och autonomi är i den nya ideologin viktigare än likhet. Kanske kan den traditionalism som både vi och Holter finner därmed inte uppfattas som kvinnlig underkastelse och ett skydd för manliga privilegier utan som ett effektivt sätt för tvåförsörjarfamiljen att klara av barnen och allt det som hör till familjens liv. (Samtidigt är detta en jämställdhetspraxis som inte bekymrar sig om, att den kan fungera som ett hinder för männens direkta engagemang i barnen.)

Del IV Moderna fäder mellan tradition och relation

I mansforskningen framträder bilden av mannen/fadern som befinner sig i rörelse in mot familjen. Annan forskning visar att traditionerna ännu styr både mäns och kvinnors familjeliv och åter annan forskning talar om familjens upplösning. Frågan är vad det är som egentligen sker. Vi har försökt fånga detta genom att låta småbarnsföräldrar själva berätta om sina levda erfarenheter.

Våra resultat visar att familjen med barnen i fokus står i centrum för såväl männens som kvinnornas livsplaner. I familjen skapas gemensam och individuell mening genom att gemensamma och individuella regler och rutiner utformas. Barnets obehagliga krav och behov styr föräldrarnas handlande till nuet och till en rutiniseringen av tillvaron. Nuets rutiner blir familjelivet. Barnet skapar kontinuitet, sammanhang och livsmening för föräldrarna. I det som män och kvinnor *säger* om familjeprojektet finns stora likheter och i detta är projektet gemensamt och uppbyggt på relationer.

I det som män och kvinnor *säger att de gör* i familjelivet finns stora skillnader. Här är projektet individuellt och här bygger det på traditionella föreställningar om kön och arbetsuppdelning mellan makarna.

Såväl traditionella som moderna föreställningar om familjegemenskap och ansvar styr det som män och kvinnor säger om och säger sig göra för att förverkliga familjeprojektet. Män och kvinnor skapar utifrån sina egna utsiktspunkter, från könsbundna traditioner och från relationen till varandra vardagsrutiner, där var och en löper i sitt spår, men där målet är gemensamt. I relationen till varandra och i motsättningen mellan diskursens mixtur av tradition och modernitet och vardagens praxis upplever kvinnor och män delvis sammanfallande, delvis skilda typer av ambivalenser.

I växlingen mellan traditionella föreställningar om kön i relation till familjeliv och de krav vardagens realiteter ställer, formas och omformas inte bara mäns och kvinnors föreställningar om det egna ansvaret utan också deras föreställningar om sig själva som könsvarer, vilket skapar andra typer av ambivalenser. Männens könsideal är traditionellt manligt i den meningen att idealmannen framträder som en offentlig över de vardagliga familjegnabbet upphöjd individ. Männens bedömning av de egna egenskaperna, visar en modern ansvarstagande och mera relationsinriktad man.

När det gäller parrelationen med fokus på jämställdheten visar intervjumaterialet att arbetsdelningen mellan makarna ser mycket traditionell ut. Under den traditionella ytan döljer sig emellertid ett delvis nytt jämställdhetsbegrepp, som låter det ideologiska innehållet ligga närmare det praktiska. I det nya jämställdhetsbegreppet, som är mera relationsorienterat än rättvisorienterat är lika värde viktigare än likhet, tidens rättvisa fördelning är viktigare än en könsneutral uppdelning av sysslorna; upplevelsen av oberoende, vilket förutsätter ömsesidighet och förtroende för varandras

kompetens samt upplevelsen av lika värde i beslutsfattandet. Samtliga dessa dimensioner är relaterade till autonomi och individens möjlighet att kunna välja och bestämma själv.

På ytan karakteriseras familjelivet både av varaktighet/stabilitet och förändring och/eller upplösning. Under ytan, i spänningsfältet mellan tradition och relation skapas instabiliteter och ambivalenser. I denna dynamiska process nyskapas ständigt mäns och kvinnors föreställningar om sig själva som män och kvinnor, som föräldrar och äktenskapspartners och den processen leder antingen fram till stabilitet eller till förändring/upplösning.

NOTER

¹ Den teoretiska litteraturen inom området är omfattande. Samlingsverket med Scott Lash och Jonathan Friedman som redaktörer, *Modernity & Identity* från 1992, med bidrag från sex olika ämnen och med 16 olika författare, är ett exempel. Under senare år märks framför allt Anthony Giddens serie som startar med *Consequences for Modernity* från 1990, *Modernity and Self-Identity* från 1991 och *The Transformation of Intimacy* från 1992. Svensk ungdomsforskning tog tidigt upp identitetsproblematiken genom att föra fram Thomas Ziehes teorier om nya socialisationsmönster och nya personlighetstyper som ett modernitetens tecken. En av de främsta källorna är här bl a *Pubertät und Narzißmus* från 1975. Habermas har i sina senare skrifter *Kommunikativt handlande, texter om språk, rationalitet och samhälle*, på svenska 1990, genom sin diskussion av livsvärldens förståelseperspektiv och en systemanalys försökt att lösa det moderna samhällets störda förståelse. *The Homeless Mind, Modernization and Consciousness* från 1973 av Peter Berger, Brigitte Berger och Hansfried Kellner har det angreppssätt och den begreppsapparat som varit vägledande i föreliggande diskussion.

² Artikeln är en delrapportering av vårt SFR-finansierade forskningsprojekt "Barns hälsa och välbefinnande i olika moderna familjekulturer". Projektet har en kvalitativ och explorativ ansats och syftar till att söka relationer mellan familjers vardagspraxis, de vuxnas verklighetskonstruktioner och familjemedlemmarnas hälsoläge. Datainsamlingen riktade sig till alla svensktalande familjer med minst två barn, varav ett nyfött, knutna till en barnavårdscentral i göteborgsregionen. Första intervjuomgången mötte vi var för sig och tillsammans man och kvinna i 21 par samt ytterligare 11 ensamstående kvinnor eller kvinnor vars män inte ville låta sig intervjuas. Vid första intervjutillfället var samtliga kvinnor i familjerna föräldralediga. 18 månader senare, d v s då föräldraledigheten antogs vara slut intervjuades återigen samma familjer. I andra omgången deltog 28 kvinnor, 19 män och 19 par. Intervjudata från första intervjun består av kvinnornas och männens levnadsberättelser, deras upplevelse av livsvillkor, familjesituation och föräldraskap, deras drömmar och deras upplevelse av kontroll över livsutveckling och nusituation. Parintervjuerna fokuserade på förhandling, jämställdhet, konflikt- och problemlösning i samlivet. Den andra intervjun kretsade omkring individuella och gemensamma livsplaner och livsprojekt, identitetsupplevelse och känsla av mening och sammanhang i livet, strategier för att nå mål och lösa problem och ideal och realiteter. Dagböcker fördes av 20 av kvinnorna under en höstvecka cirka 9 månader efter första intervjun. Dagböckerna beskriver familjelivets vardagliga rutiner, med fokus på vård och omsorg om barnen. Båda intervjuomgångarna kompletterades med ett frågeformulär avsett att mäta känsla av sammanhang (Antonovsky 1991). Enkäten gavs i första omgången till alla de 32 deltagande kvinnorna men endast till 13 av männen, i andra intervjuomgången till alla de deltagande 28 kvinnorna och 19 männen.

³ Diskussionen utgår i huvudsak från den allmänna föreställningen att samhällets grund-

struktur baseras på åtskillnaden mellan den privata och den offentliga sfären. Det privata refererar till familj och det offentliga till staten och politiken. Privat – offentligt är i en klassisk mening inte könlösa begrepp och de skall förstås i relation till varandra. Enligt de traditionella föreställningarna om manligt och kvinnligt förknippas kvinnan med "det privata" och mannen med "det offentliga". För en mera utförlig diskussion om detta se t ex Carol Patemans "The Public/Private Dicotomy" i "The Disorder of Woman", 1989.

- ⁴ Vi använde oss av en lista med 40 olika alfabetiskt ordnade egenskaper. Såväl män som kvinnor fick enskilt fylla i fyra likalydande listor. Från var och en av listorna ombads de intervjuade välja de 10 egenskaper, som enligt deras uppfattning karakteriserar idealkvinnan, idealmannen, dem själva och partnern. Totalt finns kompletta egenskapslistor för 28 kvinnor och 17 män. Det är alltså möjligt att göra jämförelser mellan män och kvinnor i 17 par. Det bör återigen framhållas att intervjun som helhet behandlade familj och föräldraskap och att det därför är troligt att detta har påverkat det val av egenskaper som skett. Med utgångspunkt i frekvensberäkningarna har könsidealet för kvinnor och män konstruerats, hur de beskriver sig själva och sin partner. De sammanställningarna består av de 12 oftast angivna egenskaperna i respektive könsgrupp ordnade efter frekvens.
- ⁵ Ett mått på makarnas subjektiva upplevelser av sina egna arbetsinsatser i hemmet fick vi genom att be man och kvinna, var för sig och i enrum göra en procentuell skattning av den egna andelen av olika i hemmet förekommande arbetsuppgifter. De arbetsuppgifter, som berördes var både av direkt och indirekt omsorgskaraktär. Det rörde uppgifter som tvätt och städning och vård av barnen men också uppgifter som vård och underhåll av tillhörigheter (vilket gladdde männen mycket). Vi bad också var och en att försöka göra en sammanfattande skattning av den egna, totala arbetsinsatsen för familjen.

LITTERATURREFERENSER

- Antonovsky, A. (1991) *Hälsans mysterium*. Stockholm: Norstedts.
- Axelsson, C. (1992) *Hemmafrun som försvann. Övergången till lönearbete bland gifta kvinnor i Sverige 1968–81*. Stockholms Universitet, Institutet för Social Forskning: 21.
- Backett, K. (1987) I Lewis C & O'Brian, M. *Reassessing Fatherhood*. London: Sage Publications.
- Bem, S. (1974) "The Measurement of Psychological Androgyny", *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, vol 42, no 2.
- Berger, P. et al (1974) *The Homeless Mind. Modernization and Consciousness*. New York: Vintage Books Edition.
- Berger P. & Berger B. (1984) *The War over the Family. Capturing the Middle Ground*. New York: Anchor Press.
- Bergsten, B. (1994) *Småbarnspappor och utanförskap*. Stencil, Institutionen för socialt arbete, Göteborgs Universitet.
- Björnberg, U. (red) (1992) *European Parents in the 1990s. Contradictions and Comparisons*. New Jersey: Transaction.
- Björnberg, U. (1994) "Mäns familjeorientering i förändring" i Björnberg, U. et al *Janus & Genus*. Stockholm: Brombergs förlag.
- Bronstein, P. & Cowan, P. (1988) *Fatherhood Today. Men's Changing Role in the Family*. New York: John Wiley & Sons.
- Clark, D. & Haldane, D. (1990) *Wedlocked?* Cambridge: Polity Press.
- Deutscher, I. (1970) "Words and Deeds", i Filestead W J (red) *Qualitative Analysis: Firsthand Involvement with the Social World*. Chicago: Chicago Press..
- Douglas, M. (1987) *How Institutions Think*. London: Routledge & Keagan Paul.
- Finch, J. (1994) "What do We Mean by Family Sociology?", i Leira, A. (red) *Family Sociology and Social Change*. Oslo: Institute for Social Research.

- Flood, L. & Gråsjö, U. (1995) *Changes in Time Spent at Work and Leisure: The Swedish Experience, 1984–1993*. Stencil, Nationalekonomiska Institutionen, Göteborgs Universitet.
- Gullestad, M. (1994) "Familjeforskning mellan positivisme og fortolkning" i *Nordiskt Socialt Arbeid* 4/94.
- Haavind, H. (1974) *Myten om den goda modern*. Stockholm: Aldus.
- Haavind, H. (1987) *Liten och stor. Mödres omsorg om barns utveckling*, Oslo: Universitetsforslaget.
- Holstein, J. A. & Gubrium, J. F. (1994) "Constructing Family. Descriptive Practice and Domestic Order", i Sarbin, T. R. & Kitsuse, J. I. *Constructing the Social*, London: Sage.
- Holter, Ö. G. & Aarseth, H. (1993) *Menns livssammenheng*. Oslo: Gyldendal.
- Holter, Ö. G. (1994) "Likeved? Intrykk fra en undersøkelse av familjeforhold og holdninger till likestilling" i *Sociologisk Tidsskrift* 1994.
- Kyle, G. (1990) "Fadersauktoriteten förr och nu", i Sandqvist, K. *Fäders familjeliv*. Stockholm.
- Lamb, M. E. & Oppenheim, D. (1989) "Fatherhood and Father-Child Relationships: five Years of Research", i Cath, S. H. et al *Fathers and their Families*. London: The Analytic Press.
- Leira, A. (red) (1994) *Family Sociology and Social Change*. Oslo: Institute for Social Research.
- Lewis, C. & O'Brian (1987) "Constraints on Fathers: Research Theory and Clinical Practice", i Lewis C. & O'Brian, M. *Reassessing Fatherhood*. London: Sage Publications.
- Lewis, R. & Sussman, M. (1986) *Men's Changing Roles in the Family*. Hartworth Press.
- Nilsson, A. (1992) "Den nye mannen – finns han redan?", i Acker, J. et al *Kvinnors och mäns liv och arbete*. Stockholm SNS.
- Oakley, A. (1974) *The Sociology of Housework*. Oxford: Martin Robertson.
- Oakley, A. (1979) *Becoming a Mother*. Oxford: Martin Robertson.
- Pateman, C. (1989) *The Public/Private Dicotomy i The Disorder of Woman*. Cambridge: Polity Press.
- Pruett, K. D. (1988) *Pappa som mamma*. Stockholm: Forum.
- Sarbin, T. R. & Kitsuse, J. I. (1994) *Constructing the Social*. London: Sage.
- Åström, L. (1990) *Fäder och söner. Bland svenska män i tre generationer*. Stockholm: Carlsson.

ABSTRACT

Margareta Bäck-Wiklund and Birgitta Bergsten.

Modern fathers – between tradition and relation.

Research on families simultaneously shows change and instability and duration and stability. Research on men as fathers bears the same contradiction, showing a man, who has got both traditional and more family and relation oriented characteristics. By asking men and women to tell about their life plans, their experiences of family life, gender and equality, we have tried to get hold of changes between ideal and gender identity, within the family context.

The results show that the family with the focus on the children dominates the life plan of men and of women. We also find great similarities between the sexes in what they *tell* as about their family project. Differences appear, however, in what men and women *tell us about what they* do in their everyday family praxis. In the conflict between traditional roles, equality and every day praxis, men and women create routines which are effective, but also producing ambivalence in the conception of one self as parent, sex partner and equal partner of a married couple.

Thomas J Scheffs socialpsykologi. En introduktion

JONAS ASPELIN

Vi reflekterar alla kring det sociala liv vi deltar i. Vissa sammanträffanden uppfattar vi som lyckade och andra som misslyckade. Vissa relationer uppfattar vi som harmoniska och andra som disharmoniska. I vilken social situation vi än befinner oss, i fikarummet med arbetskamraterna, hemma med familj och vänner eller i snabba möten med bekanta på stan, uppstår en viss stämning som står i direkt förbindelse med vårt känsloliv. Ofta har vi svårt att sätta fingret på vad som skapat den speciella stämningen. Vi kanske inte har något intresse av att fundera kring sådana frågor. Kanske är vi uppfyllda av ett känslomässigt motstånd mot att göra det. Kanske saknar vi ord för att beskriva våra upplevelser.

Den amerikanske sociologen Thomas J Scheff har konstruerat en socialpsykologisk teori som kan öka förståelsen av grundläggande förhållanden i det sociala livet. I denna artikel ämnar jag presentera några väsentliga aspekter på denna teori. Scheffs arbete har inte introducerats tidigare i svensk text. Det är omfattande och behandlar mängder av intressanta frågor. Redogörelsen nedan har till följd av teorins omfång fått en tämligen schematisk utformning.

Scheff är professor emeritus i sociologi på University of California i Santa Barbara. Hans första betydande bok är *Being Mentally Ill* (1966). Det främsta verk han skrivit torde vara *Microsociology. Discourse, Emotion and Social Structure*. (1990) I den övriga produktionen ingår bl a *Bloody revenge. Emotions, Nationalism and War* (1994) och *Emotions and Violence. Shame and Rage in Destructive Conflicts*. (1991) Den senare boken författades tillsammans med kollegan Suzanne Retzinger. Även hennes bok *Violent Emotions. Shame and Rage in Marital Quarrels*. (1991) bör nämnas här, då den framstår som viktig för Scheffs teoribildning. Redogörelsen nedan bygger främst på Scheffs egna böcker, men det refereras också till deras gemensamma arbete och till Retzingers *Violent emotions*. Kanske vore det riktigtare att tala om "Scheffs och Retzingers teori". Valet av artikelrubrik motiveras av att Scheff kan anses ha formulerat teorins bas.

Artikeln läggs upp på följande sätt: Först sammanställs en rad drag jag finner utmärkande för Scheffs socialpsykologi. Därefter redogörs för teorins centrala begrepp: *sociala band, samklang, differentiering, alienation och skam/stolthet*. Slutligen nämns något om hur Scheff ser på sociala förhållanden i det moderna samhället.

1. Relationism och mikrosociologi

Scheffs teori skiljer sig från konventionell socialpsykologi i en rad avseenden. En första punkt att belysa är dess relationistiska utgångspunkt.

Enligt Scheff präglas det moderna samhället av ett individualistiskt perspektiv på sociala företeelser. Det sociala och samhällsliga livet behandlas företrädesvis i termer av individers intentioner, rationella motiv och rationella handlande. Detta gäller också, menar Scheff, för en stor del av den moderna sociologin. Denna forskning utgår, till skillnad från klassiska sociologer och socialpsykologer som Durkheim, Marx, Mead, Cooley och Simmel, sällan från något grundantagande om människans sociala natur. Scheff tycks mena att det föreligger en oförmåga i den västerländska kulturen att tänka *relationellt*, dvs i termer av relationer snarare än i termer av vad som finns "inom" eller "utanför" individer. Den moderna människan är van vid att uppfatta sig som autonom och självtillräcklig. Ett synsätt där de sociala relationernas betydelse förs fram framstår därmed ofta som svårbegripligt.

Scheffs antropologiska utgångspunkt är att människan i grunden är socialt beroende. Hennes mest grundläggande drivkraft är att uppleva intellektuell och emotionell sammankoppling med andra människor. Scheff utgår också från att människan är en varelse som ständigt utvecklas genom social interaktion. Den sociala verkligheten kan vara av reell eller imaginär art, men den mänskliga tillvaron innefattas i stort sett ständigt av ett relaterande till andra människor.

I Scheffs relationistiska teori fokuseras den dimension av verkligheten som skapas i socialt samspel. I en tradition där bl a Mead, Buber och Goffman ingår, betonas betydelsen av ansikte-mot-ansikte-relationer. Socialt samspel konstituerar samhällets grundläggande institutionella ordning. Samhällets "kärna" finner vi ma o varken "inom" individen eller i abstrakta samhällsstrukturer, utan i de sociala processer som utvecklas i interpersonella relationer. De andra dimensionerna, det individuella och det strukturella, saknar för den skull inte betydelse i Scheffs teori. Detta för oss över till nästa punkt.

En andra aspekt som är väsentlig i Scheffs socialpsykologi är dess mikro/makro-koppling. Scheff är å ena sidan kritisk mot empirisk forskning som i allt för hög grad fastnar i smala frågeställningar utan vidare teoretisk relevans. Å andra sidan är han kritisk mot teoretisk forskning där mikrovärlden negligeras och därmed reifieras. Enligt Scheff behövs ett angreppssätt där man konstant skiftar mellan teori och empiri, mellan klart preciserade begrepp och noggrann undersökning av autentisk kommunikation. Forskaren bör använda samma tolkningsförfarande som aktörer i social interaktion. Det innebär att man utför ständiga pendlingar mellan *observation* av pågående skeenden och *föreställning* om dess relation till en vidare kontext. En sådan pendling mellan observation och föreställning benämner Scheff, ut-

ifrån filosofen Pierce, *abduction*. Scheff föreslår två huvudsakliga forskningssteg: 1) detaljerad undersökning av sociala fenomen och 2) utvecklande av en mikro-makro-teori där fenomenen placeras in i största möjliga kontext.

En tredje sak som utmärker teorin är den stora tyngd som läggs vid emotioner och vid emotionernas koppling till socialt samspel. Emotioner uppfattas till vardags och i forskningen ofta som *intra*-personella fenomen, dvs som processer i individens inre. Enligt Scheff bör dess *inter*-personella aspekter framhåvas. De känslor aktörer upplever i socialt samspel är inte endast av bio-psykisk natur. De har även en mellan-mänsklig koppling som går att härleda till och uttolka ur den sociala relationen och kommunikationen. Liket andra fenomen som uppstår i interaktion är också känslor kausalt förbundna med aktörernas handlingar gentemot varandra. Det i viss mening interna emotionella skeendet, uppkommet i socialt samspel eller i fysisk ensamhet, anses dessutom i sig självt innefatta en social dimension. I individens inre dialog förekommer ofta en mer eller mindre tydlig referens till andra människors perspektiv. Ett sådant refererande ackompanjeras av emotionella upplevelser som därigenom har en social innebörd.

Ett fjärde kännetecken för Scheffs teori är dess inriktning på kommunikation, och då i synnerhet emotionell kommunikation. Sociala relationer får till avgörande del sin karaktär utifrån arten av kommunikation mellan aktörerna. Som vi skall se nedan menar författaren att det främst är *formen på* kommunikation som är intressant i detta sammanhang och inte *innehållet*. Då man studerar relationen mellan person A och B är det m a o inte främst *vad de säger utan hur det sägs, och hur det framförs* som fokuseras. De senare förhållandena avgör emotionaliteten i relationen, och emotionaliteten utgör relationens själva plattform.

En femte sak att ta upp är teorins förhållande till behavioristisk forskning. I likhet med denna tradition utgår Scheff från att det är möjligt att påvisa kausalitet i det sociala livet. Men kausaliteten sätts in i ett vidare sammanhang än brukligt. Sociala relationer och socialt samspel uppfattas i Scheffs teori som avsevärt mer komplexa fenomen än vad som kan påvisas med hjälp av enkla stimuli-respons-samband. Behavioristen intresserar sig primärt för socialt *beteende*. Han föreställer sig att karaktären på sociala relationer är direkt påvisbart utifrån människors agerande. Människor beter sig enligt detta synsätt på ungefär samma sätt i olika situationer om omständigheterna är likartade. Också Scheff fokuserar socialt beteende. Men till skillnad från det behavioristiska perspektivet betonar han interpretationens betydelse för forskningen såväl som för de inblandade aktörerna. Enligt Scheff kan forskarens tolkning av socialt beteende inte följa givna lagar. Interpretation uppfattas som en ytterst komplicerad procedur där man inte kan utgå endast från aktörernas yttre framträdande utan

också måste sluta sig till vad som försigår under samspelets yta. Varje form av uttryck måste tolkas och förstås i det specifika sammanhang det ingår.

Den sjätte och sista sak jag vill framhålla som utmärkande för Scheffs teori rör dess mikrosociologiska prägel. Forskarljuset riktas mot mikrovärlden, mot de processer och strukturer som existerar mellan individer i en viss social kontext. Forskningens huvudsakliga område är mikrorelationer. Det handlar inte om relationer mellan vilka individer som helst, utan om relationer mellan personer som ingått ett inter-aktivt, perspektivtagande sammanträffande.

Scheff uppfattar varje enskilt socialt sammanträffande som ett *mikrouniversum*. Detta ord implicerar att varje diskurs i ett socialt sammanträffande avspeglar de vidare strukturer diskursen är inbäddad i. Det finns många underliggande mikrostrukturella förhållanden i all kommunikation, och dessa förhållanden sammankopplar individerna med varandra och med mer abstrakta ordningar i samhällslivet.

Ett mikrouniversum består inte endast av en för blotta ögat påtaglig verklighet utan också av vad Scheff benämner en *inhöljd ordning*, en dold dimension av känslor, tankar och beteende. Det sociala framträdandets scen, den scen som tex Goffman har som studieobjekt, bygger enligt Scheff på en underliggande verklighet vilken till stor del är omedveten för inblandade aktörer. Scheffs poäng är att man kan komma i kontakt med denna verklighet i forskningsarbetet. För ett sådant arbete behövs avancerad teknik och väldefinierad metodologi och teori.

2. Sociala band

Det begrepp som bildar stomme i Scheffs teori bygge är *sociala band*. Teorin bygger på antagandet att formande och upprätthållande av sociala band är ett fundamentalt mänskligt behov och människans främsta drivkraft.

Begreppet är abstrakt och svårt att precisera. Det hänvisar främst till något relationellt, dvs till något som existerar *mellan* individer. Sociala band är den kraft som *integrerar* samhället, det kitt som sammankopplar människor och grupper med varandra. Bandet är, menar Scheff, inte direkt påvisbart i socialt samspel. Ändock behöver det inte mystifieras. Man kan anta att det är ett verkligt fenomen vars existens går att fastställa på indirekt väg.

Hur? Genom beskrivning, tolkning och analys av kommunikation och av de emotioner som verkar i bandets närhet. Som vi skall se nedan uppmärksammar Scheff framförallt emotionerna skam och stolthet, då de anses stå i ett specifikt förhållande till de sociala banden.

Sociala band är i Scheffs teori ett mångfacetterat begrepp och spänner över många analysnivåer. Det hänvisar till individuell upplevelse, till mikroprocesser och till mikrostrukturer som utvecklas i socialt samspel. Begreppet

kan också appliceras på makroförhållanden i samhället. Det är då liktydigt med det mer abstrakta begreppet *social solidarity* (social sammanhållning) där relationer mellan grupper i samhället åsyftas. I Scheffs teori innefattas även relationer i denna vidare mening. I föreliggande artikel berörs emellertid endast begreppets inter-personella aspekter.

Det sociala bandets tillstånd i en viss social relation är avhängigt av relationens *differentieringsgrad*, dvs av vilken grad av distans som föreligger mellan aktörerna. Graden av differentiering följer en skala mellan polerna närhet och distans. Stabila band byggs genom att aktörerna reglerar avståndet dem emellan så att de varken kommer varandra för nära eller avlägsnas för mycket från varandra. Det uppstår m a o ett väl avvägt mellanrum i relationen. I en sådan relation skapas balans mellan "individens" och "gruppens" behov. Vare sig individualitet eller kollektivitet överbetonas.

På var sida om en sådan gyllene medelväg finner vi två ytterfiler som givits olika namn i forskningen. Scheff talar om *över- och under-konformism* och om *över- och under-differentiering*. Ett annat sätt att karakterisera relationens ytterfiler är att tala om två former av alienation; *isolering* och *uppslukning*. Dessa begrepp betecknar sålunda olika former av hotade eller avklippta sociala band. Jag återkommer till detta nedan, under rubriken "alienation".

Det sociala bandets status formas till avgörande del via verbal och icke-verbal kommunikation. På omvänt vis kan det påstås att karaktären på kommunikation formas av det sociala bandets tillstånd. Det föreligger m a o en ständig dialektik mellan kommunikation och sociala band. *Stabila* band formas genom kommunikation som Scheff benämner *attunement* (vilket jag översätter med ordet "samklang").

Det bör slutligen poängteras att begreppet sociala band inte hänvisar till något statiskt förhållande i det sociala livet. Banden måste, menar Scheff, ständigt testas i socialt samspel. De får olika "status", eller "tillstånd", i varje sammanträffande och tillfälle. De kan byggas, repareras, upprätthållas, hotas, skadas, klippas av osv. Sociala relationer är i Scheffs föreställningsvärld aldrig riktigt självklara utan innefattar ständigt någon form av riskmoment. Ett stabilt band har, menar författaren, oftast en lång historia där ömsesidigt förtroende och tillit vuxit fram i relationen.

3. Kommunikation

Scheff antar, utifrån Goffman, att socialt samspel utspelas i två olika system av aktivitet. Det första är ett *kommunikationssystem* genom vilket aktörerna utbyter verbala symboler och gör sig förstådda i intellektuell mening. Det senare benämner författaren *vördnads-emotionssystemet* (Deference-emo-

tion system). Genom detta senare system utbyter aktörerna icke-verbala symboler och värderar den emotionella betydelsen av relationen. Scheff betonar, som tidigare nämnts, framförallt vikten av den senare formen av aktivitet. Det är framförallt via sättet att agera, via *uppförandet* (Goffmans "manner") som bandets status avgörs.

Varför bör socialpsykologisk forskning lägga så stor tyngdpunkt vid hur människor uppför sig mot varandra? Ett svar är att uppförandet på ett direkt sätt handlar om relationen "här och nu", vilket verbalt innehåll oftast inte gör. Om man tex i undervisningssituationen behandlar ämnet "Österrikiska tronföljdskriget" torde innehållet i konversationen vara föga känsligt för inblandade parter. Men det *sätt* samtalet sker på kan däremot ha betydande emotionell laddning, och därmed en påtaglig betydelse för relationens karaktär. En annan orsak till att man bör fokusera kommunikationens former härrör ur, tycks Scheff mena, att dessa former ofta är osynliga och undgår aktörernas medvetande. Emotionell kommunikation bildar samspelets underliggande dimension. Då denna dimension svårigen kan kontrolleras rationellt utövar de krafter som verkar där ett särskilt stort inflytande på de sociala banden.

Låt mig ta ett konkret exempel ur *Microsociology* där de bägge aktivitetssystemen kan urskiljas. Scheff analyserar nedanstående utdrag ur en välkänd psykiatrisk intervju mellan terapeuten (T) och patienten (P). Han bygger på en tidigare studie av diskursen, Pittenger et al:s *The first five minutes*. Det som fokuseras i analysen är den "emotionella kommunikationen", och i synnerhet den grad av respekt som kan urskiljas i relationen.

T1: Will you sit there. (mjukt)

P1: (Sätter sig ner)

T2: (Stänger dörrarna) What brings you here? (Sätter sig ner)

P2: (Suckar). Everything's wrong I guess. Irritable, tense, depressed. (Suckar) Jus... just everything and everybody gets on my nerves.

T3: Nyeah

P3: I don't feel like talking right now.

T4: You don't? (Kort paus) Do you sometimes?

P4: That's the trouble. I get too wound up. If I get started I'm allright.

T5: Nyeah? Well perhaps you will.

I Scheffs analys av diskursen uppmärksammas först "kommunikationssystemet"; det verbala utbytet och de kognitiva intrycken. Låt oss ta exemplet T 2: Terapeuten säger: "What brings you here?". Det kognitiva budskapet i detta verbala yttrande består av en fråga till patienten varför han infunnit sig till intervjun. På ett intellektuellt plan kan patienten också antas uppfatta yttrandets budskap som en sådan fråga. Han reflekterar över orsaken till varför han sökt terapeutisk hjälp, och svarar därefter på frågan med en suck och säger "Everything's wrong I guess", osv.

Men terapeutens yttrande har också en emotionell innebörd. Det innefattas även av icke-verbala komponenter som bygger upp vördnads-emotionsystemet. För att förstå hur patienten kan ha upplevt yttrandet kunde man, om möjligt, ha beskrivit och interpreterat terapeutens sätt att framföra yttrandet, hans gester, hans kroppsposition, hans ansiktsrörelser osv. Man kunde också försökt förstå yttrandet i sin närliggande kontext (vad som hände innan och vad som hände efter sekvensen) och i sin vidare kontext (där tex den generella bilden av en terapeut-patient-relation skulle ha beaktats). Genom dylik tolkning och analys kan man påvisa relationens underliggande nivå, och förstå de svårigheter aktörerna har att mötas i den aktuella situationen. Scheff menar att aktörerna i exemplet misslyckas med att nå en konstruktiv relation. Han menar att detta inte endast gäller för det specifika tillfälle som citerats utan genom i stort sett hela intervjun. Scheff tycks framförallt mena att terapeutens uppförande upplevs som respektlöst av patienten. Hans sätt att inleda kommunikationen signalerar tex brist på intresse och allt för stor distans. Liknande exempel finner vi i rad T 3 och T 5. På ett intellektuellt plan förefaller aktörerna någorlunda samstämda, men på ett emotionellt plan inträffar processer som motverkar forandet av sociala band.

När Scheff skall beskriva de kommunikativa förhållanden under vilka stabila sociala band formas används som tidigare nämnts begreppet *samklang*. Fullödig samklang uppstår i en relation där aktörerna uppnår ömsesidig förståelse, där de är koncentrerat inriktade på varandra och behandlar varandra på ett respektfullt sätt. De bekräftar varandra inte endast för vad de omedelbart säger och gör, utan också för vad de s a s är som hela människor. De visar alltså varandra uppskattning och förtroende på ett mer djupgående sätt. Scheff talar om såväl kognitiv som emotionell samklang. Kognitiv samklang uppnås via verbal kommunikation och emotionell samklang huvudsakligen genom kommunikation med gester.

Scheff menar att många socialpsykologiska teoretiker, tex Cooley och Mead, missar något väsentligt då de förutsätter att sociala relationer vanligtvis kännetecknas av samklang. Detta kan förefalla stämma på ytan. Men om man uppmärksammar mikrovärlden under det synliga framträdandet framkommer ofta en mer problematisk bild av relationen. Missförstånd, distraktion, självupptagenhet och dold konflikt kan tex antas vara högst ordinära fenomen i socialt samspel. Också Goffman har, menar Scheff, en för enkel syn på kommunikation. Goffman tycks utgå från att aktörer antingen befinner sig i vad han kallar ett *samtalstillstånd* eller att de inte gör det. Scheff betonar att socialt samspel via ord och gester – och aktörernas interpretation av detta samspel – är ytterst sammansatta skeenden. Kommunikation leder i varje situation och tillfälle till varierande grad av samklang mellan parterna.

Scheffs resonemang om kommunikation i *Microsociology* bygger bl a på ett stycke ur Georg Eliots novell *Daniel Deronda*. Stycket behandlar ett möte mellan en kvinna och en man, Gwendolen och Grandcourt. Scheff tolkar och analyserar vad som sker i deras relation. (Parantetiskt kan sägas att frågan "Vad händer här?" utmärker Scheffs sätt att närma sig sitt forskningsobjekt). Han beaktar både den verbala kommunikationen, uppförandet och det inre tankeflödet (hos Gwendolen). En av de viktigare slutsatser Scheff drar är att det saknas samklang mellan aktörerna under större delen av sammanträffandet. Samtalet "störs" av missförstånd, självupptagna reflektioner, brist på respekt osv. Han skriver:

The average reader, whose experience of social encounter is apt to be like Gwendolens – a fast-moving blur of misunderstanding, error, folly, and alienation, with only rare and all too brief moments of attunement – is justifiably skeptical of descriptions which suggest continuous interpretative understanding. (Scheff, Thomas J. *Microsociology*. s 50)

Scheff föreställer sig alltså att den brist på samklang som finns i Gwendolen och Grandcourts relation kan antas gälla för sociala sammanträffanden i allmänhet!

Hur går aktörer till väga när de tolkar socialt beteende?

Scheff menar att all mänsklig förståelse av innebörden i handlingar och beteenden är *kontextbunden*. Det innebär att alla budskap, såväl lingvistiska som beteendemässiga, i viss mening är tvetydiga och ungefärliga och förstås utifrån den specifika kontext i vilka de ingår. Ett sådant interpretationsförfarande behöver man också använda i forskningen. Scheff betonar vikten av att forskaren försöker inta de interagerande aktörernas perspektiv på situationen, tolka deras upplevelser och försöker förstå det konkreta skeendets koppling till vad som skett tidigare i situationen och vad som senare kom att ske.

Den avgörande skillnaden mellan tolkning av det verbala respektive det icke-verbala språket är att det förra institutionaliserats i lexikon där vägledande definitioner av ordens innebörd nedtecknats. Det icke-verbala språkets mening och de därmed sammanhängande emotionerna har ännu inte givits liknande översättningar. Retzinger och andra som forskat kring emotioner har dock, menar Scheff, givit viktiga bidrag till hur vi kan förstå kopplingen mellan känslor och socialt beteende.

4. Alienation

Alienation är ett centralt begrepp inom sociologin. Det har vanligtvis kommit att beteckna den process varigenom samhällsliga förhållanden leder till mänskligt främlingskap och maktlöshet av olika slag: i förhållande till "samhället" och dess institutioner, till produktionen, till den sociala omgivningen och till självet. Den alienation som lämnats mest obehandlad i

forskningen torde vara den som uppstår i inter-personella relationer. Denna form fokuseras i Scheffs arbeten.

För att beskriva vad alienation innebär i Scheffs version bör teorins människouppfattning förtydligas något. Människan betraktas i Scheffs perspektiv som en både social och bio-psykisk varelse. Hon är, med Meads terminologi, både ett "Mig" och ett "Jag". Retzinger talar om "Det sociala självet" för att tydliggöra detta sätt att se på relationen individ/samhälle. Det sociala självet beskrivs som ett socialt system vilket stundligen formas via möten mellan samhälle och biologi/personlighet.

Utifrån en sådan utgångspunkt antar Scheff, i likhet med Cooley, att reglering av social distans är ett existentiellt faktum i den mänskliga tillvaron. Det sociala självet utvecklas genom att Jag/icke-konformitet och Mig/konformitet balanseras sinsemellan. Dylik balans skapar förutsättningar för differentiering mellan det sociala självet och andra människor. Det sociala självet alienation innebär i detta perspektiv att "Jag" eller "Mig" överbetonas. På motsvarande sätt finns tillstånd av balans i förhållandet mellan dessa båda medvetandepoler. Att tala om alienation implicerar att det finns dylika icke-alienerade tillstånd.

I icke-alienerade *sociala relationer* balanseras individens och gruppens behov sinsemellan. Individerna agerar, om vi använder tidigare nämnda begrepp, i emotionell och intellektuell samklang och relationen är adekvat differentierad. De använder sig då av ett språkbruk som Scheff benämner *solidarity-language*. Detta är direkt i uttryck av tankar och känslor, men samtidigt respektfullt mot den Andre. Retzingers beteckning "Stabilt och säkert band-system", där bandets strukturella aspekter betonas, förefaller väl vald för att beskriva icke-alienerade relationer. Ett sådant band-system baseras på en differentieringsnivå där aktörerna rör sig fritt mellan närhet och distans i relationen.

Alienerade relationer har i forskningen, menar Scheff, vanligtvis förknippats med upplevelser av *isolering (isolation)*. Det gäller tex för Martin Bubers distinktion mellan I/thou (Jag-Du) och I/it (Jag/Det). Den senare relationen, som Scheff benämner I-You, innebär att aktörerna *separeras* från varandra. Distansen är för stor, individuella behov ges för stort utrymme på socialitetens bekostnad. Relationen är *överdifferentierad*.

En poäng med Scheffs teori är att den inte endast behandlar nämnda aspekt på alienation utan även en annan form som i forskningen ofta förväxlat med icke-alienerade relationer. Det handlar om *uppslukning (engulfment)* där det skapas för liten distans i relationen. De individuella behoven undertrycks och den sociala konformiteten överbetonas. Relationen är då *underdifferentierad*.

I *Bloody Revenge* exemplifierar Scheff hur de båda alienationsformerna kan ta sig uttryck i ett socialt sammanträffande. Han analyserar i detalj en sekvens ur ett äktenskapsgräl mellan makarna Rosie och James, ett par som

tidigare figurerat i Retzingers forskning. Jag återger för åskådlighetens skull den aktuella sekvensen. Ämnet rör James innehav av ett privat flygplan.

1. R: so what aspects of the plane do you want to talk
2. about?
3. J: oh just airplanes in general it doesn't have to
4. be
5. R: oh
6. J: specifically the one we have now (laugh)
7. R: no I wanna NARROW it RIGHT down TO that one
8. J: because I don't plan on it being the last
9. end of the line
10. R: No well I don't either not for you
11. J: oh good
12. R: no I wouldn't take your toy from you
13. J: all right
14. R: I sacrificed a LOT for you to have toys
15. (both laugh tightly)
16. R: but you didn't ask for it and I resent later and
17. were still going over it ok
18. J: Yeah it it uh goes back to another era

Scheff frågar sig vad denna sekvens har att säga om makarnas relation. Att det finns en mängd faktorer att ta fasta på vid sidan av det som rör själva ämnet (flygplanet) förefaller tämligen uppenbart. Rosie och James intar "rationella" förhållningssätt gentemot ämnet och gentemot varandra i syfte att undvika kontakt med känslor som rör deras relation. Scheff menar att vi genom noggranna studier av vad som sker i denna sekvens satt i relation till sin föregående och efterföljande kontext inte bara kan förstå det aktuella grälet, utan att vi också kan få fram väsentliga aspekter på hela deras relation.

Scheff:s tolkning är att makarna befinner sig i en känslöfälla av ömsesidig skam. Det saknas stabila band i relationen. Tecken på alienation i form av såväl isolering som uppslukning förekommer rikligt i stycket.

Den isolerade formen av alienation sammanhänger, menar Scheff, med ett *separationsspråk* där "Jaget" överbetonas på "vi-ets" bekostnad. Separationsspråk kan vara direkt i uttryck av tankar och känslor, men det saknar koppling till ett respektfullt uppförande mot den Andre. I texten finner vi, menar Scheff, tydliga exempel på ett sådant språkbruk i rad 7, 8, 10, 12 och 14. Scheff tycks anse att vi här finner sekvenser där talaren deklasserar den Andre, där han/hon till stor del behandlar/upplever sig själv som subjekt och den Andre som ett objekt.

Den uppslukande formen av alienation sammanhänger, fortsätter Scheff, med ett *föreningsspråk* där "miget" eller "viet" (eller, kan man förmoda, "man-et" på det svenska språket) överbetonas på "Jagets" bekostnad. Föreningsspråk kan vara respektfullt gentemot den Andre, men det samman-

hänger med en inre delning där individuella behov offras för ”gruppen”/den Andre. Scheff menar att vi finner exempel i texten på ett sådant språkbruk på rad 16-17, där Rosie gör en kovändning och plötsligt intar en passiv roll i kommunikationen. I dramatisk kontrast till tidigare ordväxling, skriver Scheff, rättfärdigar Rosie här James handlingar. James, snarare än hon själv, tillåts bli subjektet i hennes uttalande.

Efter att ha exemplifierat de båda alienationsformerna vill jag till slut peka på ytterligare en form av social alienation som Scheff behandlar. Han talar om *Bimodal alienation*, som den kanske vanligaste form sociala relationer tar sig i vårt samhälle. Scheff exemplifierar denna form genom att tala om relationen lärare-elever. Han menar att lärare har en tendens att ”uppslukas” i relation till lärarkollektivet (i form av ”Imaginära Andra”) och därmed ”isoleras” i förhållandet till eleverna (dvs de ”Verkliga Andra”). Individuen kan sålunda vara underdifferentierad i förhållande till en internaliserad grupp – för stor närhet mellan ”Jag” och ”Mig” – och samtidigt ”överdifferentierad” i förhållande till den konkreta Andre.

5. Skam och stolthet

Enligt Scheff är emotionerna *skam* och *stolthet* människans båda grundkänslor (master-emotions). De benämns så eftersom de anses stå i en specifik relation till det sociala bandet. Dess särskilda uppgift består i att tillhandahålla instinktiva signaler om bandets tillstånd. Skam och stolthet är ena sidan av ett mynt där det sociala bandet utgör den andra.

Skam och stolthet uppfattas som exklusivt sociala emotioner. Inte endast då de har nämnda bio-psykiska signalfunktion. De har också som enda emotioner direkt upphov i social kontext, dvs i sammanhang där självet värderas i den Andres verkliga eller föreställda ögon.

Scheff bygger resonemanget om skam och stolthet bl a på Cooleys analys av självet sociala natur. Denna analys sammanfattas i två punkter:

1) Socialt avlyssnande av självet pågår i stort sett ständigt. 2) Detta avlyssnande sammanhänger med en kontinuerlig värdering av självet, en värdering som automatiskt leder till stolthets eller skam-känslor. Utifrån dessa punkter formulerar Scheff ett tredje antagande: 3) Vuxna befinner sig i princip alltid i tillstånd av antingen stolthet eller skam, men detta tillstånd är oftast tämligen omärkbart.

Enligt detta synsätt relaterar sig människor således ständigt till varandra, i verkliga sociala situationer eller i fantasin, och detta relaterande åtföljs av emotionella reaktioner. Skam sammanhänger med negativ och stolthet med positiv värdering av det sociala självet.

Stolthet och skam uppfattas i Scheffs teori som funktionella instanser i den mänskliga existensen. De reglerar bandets tillstånd och har därigenom

en överlevnadsfunktion för människan. Stolthet har vanligtvis positiva och skam negativa konnotationer. Men de är, poängterar Scheff, båda nödvändiga indikatorer som hjälper oss att tolka den situation vi befinner oss i. Genom "normal skam" påtalas inadekvat differentiering, dvs att det antingen föreligger för liten eller för stor distans i relationen. Genom stolthet signaleras att relationen är adekvat differentierad, dvs att det föreligger väl avvägd distans.

Skam är, tycks Scheff mena, vår främsta grundkänsla. Andra emotioner, tex vrede, sorg och rädsla, är i viss mening sekundära till skam. Detta eftersom skam har en tendens att blanda sig i hanterandet av andra känslor, dvs avgöra hur de skall upplevas och uttryckas. Om man tex upplever vrede gentemot den Andre åtföljs detta ofta av att man skäms för att man blivit arg (man ser sig själv negativt genom att man intar den Andres utsatta perspektiv). På liknande sätt upplever man även skam då den Andre visar tecken på vrede riktad mot en själv (man upplever sig separerad från den Andre).

All stolthet och i synnerhet all skam kan enligt Scheff inte betraktas som "normal" i givna mening. Stolthet kan uppkomma i en inter-personell kontext där aktören/aktörerna uppträder respektlöst och nedvärderande. Dylig "stolthet" kan antas vara kompensatorisk och därmed "falsk". Detta eftersom emotionen bygger på hotade sociala band och döljer upplevelser av skam.

Nu behandlas knappt emotionen stolthet i Scheffs böcker. Skam är däremot ytterst centralt. Resonemanget om skam grundas på en genomgång av hur denna emotion behandlats i litteraturen; bl a i de antika källorna, i bibeln, inom psykoanalysen och hos författare som Cooley, Goffman och Elias.

Utifrån Goffman talar Scheff om *inter-personell skam*, och utifrån psykologen Helen B Lewis om *intra-personell skam*. Den förra formen har sitt upphov i kommunikation ansikte-mot-ansikte. Den senare formen uppkommer i den inre dialogen mellan "Jag" och "Mig". Scheff kombinerar i sin teori dessa begrepp och framhåller att skam kan anta bäge formerna i samspelssituationer. Detta kan leda till skam-loopar av olika intensitet och varaktighet både mellan och inom aktörerna. I intra-personell mening (här snarast psykologisk) kan dylika skam-loopar i grava fall leda till "kronisk skam". I inter-personell mening kan man tala om processer där skam s a s "smittas" mellan aktörerna och resulterar i "känslö-fällor". Dylig "smitta" drivs av att aktörerna övertar varandras verkliga eller föreställda skamfylldhet. Om jag konkretiserar: person A upplever person B som skamfylld, och upplever genom att inta hans/hennes perspektiv själv skam. Person A:s upplevelse kan vara grundad på en verklig inblick i B:s perspektiv, men den kan också bygga på en felaktig föreställning. De former skam kan ta sig i sociala relationer är m a o åtskilliga.

Lewis är en av de teoretiker som Scheff hänvisar mest till. Hennes viktigaste bidrag till förståelsen av skam är enligt Scheff att hon påvisat

förekomsten av omedveten, icke-erkänd skam i social interaktion. Medveten och erkänd skam kan ses som liktydig med den "normala" formen. Omedveten och icke-erkänd skam är däremot patologisk. Den ligger till grund för destruktiva känslor och beteenden av olika slag. Om skammens normala signalfunktion undertrycks blir individen oförmögen att tolka det sociala bandets tillstånd. En sådan förträngning av skam är, menar Scheff, ingen sällsynt process. Icke-erkänd skam kan snarast ses som den vanligaste formen av skam i det moderna samhället.

Som tidigare nämnts menar Scheff att det sociala bandets tillstånd inte går att påvisa direkt men väl indirekt. En viktig del av ett sådant påvisande är interpretation av de emotioner som är verksamma i bandets närhet. För att genomföra en sådan forskningsprocedur måste man för det första ha tillgång till datamaterial över verklig diskurs (bestående av ord, gester, ordväxlingar m m). För det andra måste detta material tolkas mikroskopiskt, dvs i detalj, utifrån en guide som föreslår vad olika beteenden hänvisar till för slags emotioner. Tolkning av emotionalitet måste vidare göras utifrån aktuell kontext. Den emotionella innebörden i enskilda yttranden måste förstås i det specifika sammanhang de uppträder.

Enligt Scheffs teori föreligger det alltså ett direkt samband mellan social struktur och emotionalitet. Strukturen är liktydig med de mönster som utvecklas i relationen och med de mer abstrakta mönster relationen är inbäddad i. Emotionerna är upplevelser som står i direktkontakt med relationens tillstånd. Bräckliga sociala band signaleras genom skam, stabila band genom stolthet. Alienation kan ses som skammens strukturella aspekt och skam som alienationens emotionella aspekt. Alienationens motsats, dvs icke-alienerade relationer, kan på motsvarande vis ses som stolthetens strukturella aspekt och stolthet som icke-alienerade relationers emotionella aspekt.

I ett kapitel i *Microsociology* beskriver Scheff på ett originellt sätt kopplingen mellan emotioner och social struktur. Kapitlet handlar om Goethes *Den unge Werthers lidanden*. Denna boks huvudtema – Werthers självmord – har ofta tolkats i termer av olycklig kärlek. Utifrån mikroanalys av en händelsekedja i boken, där Werthers ambassadbesök utgör central incident, omtolkar Scheff temat och ser självmordet som orsakat av komplexa relationsmässiga strukturer och processer.

Werther tillhör medelklassen men aspirerar uppåt i den sociala hierarkin, mot överklassen vilken hans kärlek Lotte och hans vän Greve von C tillhör. På en bjudning hos greven upplever Werther gränslös skam. Werther är den ende på bjudningen som inte är adlig och övriga gäster signalerar tydligt sitt ogillande över hans närvaro. Det sociala skeendet på ambassaden och de efterföljande händelser som är direkt kopplade till skeendet kan enligt Scheff uppfattas som betydande orsaker till självmordet. Scheff påvisar i sin analys av incidenten hur generella samhällsförhållanden (klassrelationer), indivi-

duella aspekter (Werthers omöjliga kärlek till Lotte, idealiseringen av överklassen och nedvärderingen av den egna klassen), samverkar med interpersonella skeenden (förödmjukelsen på ambassaden och efterföljande händelser) och emotionella processer (skam och vrede). Det hela försätter Werther i en omöjlig livssituation där självmord förefaller vara enda utväg.

Werthers shame is so intense that he cannot identify to himself the real cause of his rage. With the shame completely denied and no target for his rage, he cannot define what he is feeling. Since both emotions are undischarged, they haunt him to the point that he feels that he can be free only through death.

...

If Werther had had pride in himself and his class, the incident might have taken a different direction. The humiliated fury which he ultimately turned on himself might have been directed toward those who rejected him instead.

(Scheff, Thomas. *Microsociology*. s 131)

Det kunde alltså ha funnits en väg ut ur krisen. En sådan utväg skulle förutsätta att Werther blivit medveten om de strukturella förhållanden som ligger till grund för hans kris och att han genomskådat den relationsmässiga fälla han fastnat i. Denna utväg tycks dock, menar Scheff, oframkomlig. Werther strategi är nämligen att förneka skammen och avstå från att uttrycka den vrede som uppkommer pga att han nedvärderas i de verkliga och imaginära Andras ögon. Självmordsalternativet realiserar pga av att Werther är oförmögen att på ett adekvat sätt uppfatta det relationsnät hans emotionellitet är invävd i.

6. Modernisering

Avslutningsvis kan vi fråga oss hur Scheff beskriver de sociala bandens tillstånd i det moderna samhället.

Författarens uppfattning är i princip att de moderna västerländska samhällena bygger på en bräcklig grund av alienerade sociala relationer. Primärgruppernas sammanhållning, med Cooleys begrepp, uppfattas som det viktigaste kittet i ett samhälle. Genom moderniseringens snabba förändringsprocess har primärrelationer till stor del ersatts av samhällliga, sekundärrelationer. Scheff menar att det idag förefaller finnas få tecken på stabila sociala band i den västerländska kulturen. Alla band görs osäkra genom moderniseringsprocessen. Verkligen ALLA. Våra sociala relationer kan enligt Scheff i stort sett aldrig upplevas som helt och fullt riskfria.

Man kan fråga sig hur vi överhuvudtaget kan överleva i en sådan instabil värld. Om vi gjordes medvetna om förlusten av stabila band skulle, hävdar Scheff, varenda tillfälle i livet framstå som ett enda stort lidande. Scheff förklarar det faktum att samhället inte upplöstes i anarki genom att peka på två myter eller försvar som på kulturell nivå institutionaliserats mot förlusten

av stabila sociala band. Den ena myten utgörs av individualismen, föreställningen om självtillräckliga individer. Denna föreställning sammanhänger med att betydelsen och behovet av sociala band konsekvent förnekas. Myt nummer två består i att mänskliga förehavanden uppfattas som tämligen enkla, oproblematiska saker. Komplexiteten i den mänskliga tillvaron negligeras eller förträngs.

Moderniseringsprocessen har enligt Scheff, som här bygger bl a på Norbert Elias, lett till en skam-explosion. I det moderna samhället formligen flödar sociala relationer av skam. Ändock ser vi i vardagliga sammanhang få uppenbara tecken på denna känsla. Hur går detta ihop?

Scheffs förklaring är att skammen, genom moderniseringsprocessen, sopts under mattan. Skamkänslor förträngs systematiskt i det moderna samhället. Förträngningen är, skriver Scheff, institutionaliserad i själva språket. Ordet skam används ytterst sällan, och skam-kontexter (där individen upplevs negativt värderad i andras ögon) tolkas vanligtvis i individuella termer. I det moderna samhället har det också utvecklats sociala kompetenser som håller skammen dold. Vi visar upp en skam-lös fasad gentemot varandra och kanske också i viss mening gentemot oss själva.

I Scheffs föreställningsvärld är vi deltagare i ett samhällsliv som till betydande del determineras av underliggande, icke-erkänd skam. Som jag uppfattar saken menar han att vi bör arbeta på att försöka utveckla kommunikationsstrategier där det sociala bandets betydelse och tillstånd erkänns. Överhuvudtaget måste vi, tycks författaren uppmana oss, förbättra vår förmåga att samtala kring våra sociala relationer.

Enligt Scheffs föreställningsvärld är alienerade relationer djupt rotade i det västerländska samhället. Innebär detta att författaren idealiserar förmoderna samhällen och i nutid existerande kulturer som uppvisar mer traditionella sociala former? Är det endast det moderna västerländska samhället som kan karakteriseras som alienerat?

Dessa frågor besvarar Scheff nekande. Detta är en historisk aspekt på teorin som jag finner problematisk. Uppfattningen att moderniseringsprocessen leder till ökande hot mot de sociala banden förefaller glasklar i Scheffs arbeten. Ändock ställer sig författaren alltså tveksam till att inta ett historiekritiskt sätt att uppfatta samhällsutvecklingen. I givna teori framstår både moderna och traditionella samhällen som en blandning av alienation och icke-alienation. Scheff menar att det finns en avgörande skillnad mellan moderna och förmoderna samhällen, liksom mellan västerländska och tex asiatiska samhällen. Det moderna västerländska samhället tenderar mot *överdifferentiering* – där individen är allt och gruppen inget. Traditionella samhällen tenderar i stället mot *underdifferentiering* – där gruppen överbetonas på individens bekostnad. Uttryckt på ett annat sätt: alienation i det moderna samhället handlar främst om *isolering* och i traditionella samhällen om *uppslukning*.

Scheff är sålunda inte av den uppfattningen att moderniseringen är en alltigenom negativ process där vi går från ett lyckorike mot allt mörkare tillstånd. Den utveckling Scheff beskriver skulle snarare kunna tolkas som *ambivalent*, dvs värdemässigt sett innefattande motstridiga drag. Menar Scheff därmed att den sociala problematiken i det moderna samhället kan *avdramatiseras*?

Knappast. I Scheffs verk framtonar ett socialt liv som till betydande del bygger på hotade sociala band, på bristande samklang, på inadekvat differentiering i relationerna, på icke-erkänd skam och på alienation. Utifrån grundantagandet om människans behov av stabila sociala band torde en sådan slutsats vara allt annat än odramatisk.

LITTERATUR

- Retzinger, Suzanne M. (1991) *Violent Emotions. Shame and Rage in Marital Quarrels*. Newbury Park, California: Sage Publications.
- Scheff, Thomas J. (1990) *Microsociology. Discourse, Emotion, and Social Structure*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Scheff, Thomas J. (1994) *Bloody Revenge. Emotions, Nationalism and War*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Scheff, Thomas J. Retzinger, Suzanne. (1991) *Emotions and Violence. Shame and Rage in Destructive Conflicts*. Newbury Park, California: Lexington Books.
- Scheff, Thomas J. (1994) "Part/Whole Analysis of Meaning: Towards Theory and Method in the Human Sciences". Stencil.

ABSTRACT

This article is an introduction to the socialpsychology of Thomas J Scheff. Scheff is a Professor emeritus at University of California, Santa Barbara. His work has not been introduced for a Swedish audience before, and therefore the article concentrates on some general aspects of the theory.

It begins with a part where some characteristic aspects of Scheffs theory is outlined in relation to a more conventional socialpsychology. The text continues with a treatment of the central concepts of the theory. *Social bond* is the most important concept. Social bonds are the forces that keeps people together. In Scheffs view the building of bonds is the most fundamental human motive. The status of the social bond can be discovered in different ways. The method Scheff uses includes description, interpretation and analyze of *communication*, both in the verbal and the non-verbal sence. Scheff argues that strong bonds are built through communication that follows specific forms. The concept *attunement* is apt to describe these forms. The status of the bond is also dependent on the degree of *differentiation* in the relation. Secure bonds follows from *optimal differentiation*. Broken or damaged bonds can be characterized in terms of *alienation*. Scheff speaks of two main forms of alienation; *engulfment* and *isolation*. A third factor that is important for the status of the bond is the kinds of *emotions* that operate in its maintenance. *Shame* and *pride* is according to this theory the master-emotions in human existence. They play a primary role in human conduct by giving the actors instinctive indications of the status of the bond. The last part of the article deals with what the theory has to say about social relationships in the modern society.

Recension

Kristensson Ugglas, Bengt, *Kommunikation på bristningsgränsen*. En studie i Paul Ricoeurs projekt, Symposium, Stockholm, 1994

I. Ett mycket välskrivet verk om Paul Ricoeurs projekt

Det är en välkommen avhandling, Bengt Kristensson Ugglas doktorsavhandling om Paul Ricoeur, framlagd i Lund 1994. Jag kan inte påminna mig att jag någon gång tidigare läste en så omfattande (dryga 600 sidor) avhandling från pärm till pärm med en sådan behållning. Orsaken till att det var svårt att sluta läsa, när jag väl hade börjat, är dels författarens stilistiska förmåga och förmåga att strukturera materialet på ett föredömligt sätt, dels det spännande innehållet. Avhandlingen är den första heltäckande studien av Paul Ricoeurs författarskap, som presenterats i Skandinavien. Introducerandet av Ricoeur har tidigare skett via sammanställningar av artiklar, intervjuer och textpillror. Med sin speciella inriktning, den röda tråd längst vilken Ricoeurs projekt sorteras, torde avhandlingen fylla ett tomrum internationellt sett, även om den engelskspråkiga delen endast utgöres av en sedvanlig kortare summery i slutet av avhandlingen.

Ricoeurs breda ämnesval förbinder hans filosofiska reflexion med en mängd discipliner, såsom teologi, litteraturvetenskap, historia, psykologi och språkvetenskap. Kristensson Ugglas avhandling är en avhandling i teologi. Vid läsningen framgår bredden i Ricoeurs projekt och som läsare, placerad framför texten, blir jag fascinerad och smittas av öppenheten och alla gränsöverskridanden mellan akademiska ämnen. Men sociologi nämns inte, mer än mycket sporadiskt. Comtes och Durkheimiska tankegångar skymtar förbi. Ricoeurs filosofi sätts inte i samband med sociologisk nutida teoribildningar, främst beroende på att Paul Ricoeur själv inte tar med exempelvis sociologiska maktteorier i sitt projekt. Jag kommer i denna recension att reflektera över vad sociologisk maktteori har att tillföra Ricoeurs projekt, liksom frågan av vad sociologer har att lära av Ricoeurs etiska principer. Men först några ord om avhandlingens uppläggning i stort, vilket också blir en beskrivning av Paul Ricoeurs livsprojekt, hittills. Ricoeur är idag 82 år gammal och fortfarande verksam.

Av en kortare biografisk skiss framgår att Ricoeur föddes 1913 och att han tidigt blev föräldralös. Modern dog i barnsäng ett år efter hans födelse och efter ytterligare ett år stupade fadern i kriget. Paul Ricoeur tillhör Europas krigsgeneration i dubbel bemärkelse, eftersom han satt i tyskt fångläger under första delen av 1940-talet, som tillfångatagen officer från den franska

armén och långt från hustru och tre barn. Men innan fångenskapen hade han avlagt en licentiatexamen i filosofi och en högre lärarexamen. Under åren i Paris deltog han i en studiegrupp kring den kristne existensfilosofen Gabriel Marcel, vilket senare visade sig sätta betydelsefulla spår hos Ricoeur. Under fångenskapen fördjupades intresset för teologiska frågor. Men det mest särpräglade för hans texter då och efter fångenskapen var blandningen av politiska, pedagogiska, kulturella och civilisationskritiska frågor med en filosofisk, etisk och religiös problematik. Under senare årtionden har hans texter blivit mer svårtillgängliga och abstrakta till sin karaktär, men han har hållit fast vid målet att kommunicera, bryta barriärer och sammanföra de mest skiftande åskådningar och teorier. Klangbotten finns i hans syn på kommunikationen som alternativ till kriget.

En av huvudpoängerna i Ricoeurs hermeneutik är att han vill att vi skall rikta intresset mot det som händer framför texten, i mötet mellan läsaren och texten. Tidigare hermeneutik har i alltför hög utsträckning sysslat med det som är bakom texten, författarens psykologisk läggning etc. Det vore därför ett stilt brott mot ricoeriansk filosofi att ytterligare borra i författarens personliga erfarenheter och de spår dessa satt i hans filosofi. Här skall bara nämnas det som hände under studentrevoltens tid, händelser som till och med den ambitiöse Kristensson Ugglas haft vissa svårigheter att få klarhet i. Paul Ricoeur blev hotad med våld under några oroliga och kritiska dagar som rektor för ett nytt universitet. Han blev sviken av sina kollegor och lämnades ensam i tumultet. (Kristensson Ugglas, s 26-27, även kommande sidhänvisningar gäller Kristensson Ugglas avhandling). Hans försoningspolitik led nederlag och han begav sig i början av 1970-talet till USA, där hans intresse ökade för den analytiska filosofiska traditionen. Han hade dessutom förlorat en prestigefylld kamp mot Foucault om lärarstolen vid Collège de France 1969. Så, vid återkomsten till Frankrike under 1980-talet, dröjde det innan hans filosofi åter fick en storhetstid. Fortfarande var hans inriktning präglad av grundtanken om överskridande av gränser mellan språkområden och discipliner. Denna väldiga vilja till kommunikation kan få det inre sammanhanget i projektet att brista. Det blir en kommunikation på bristningsgränsen, menar Kristensson Ugglas.

Avhandlingens struktur följer denna röda tråd, kommunikationens röda tråd. Karl Jaspers begrepp ”kärlekskamp” används, för att poängtera både viljan till och den intensiva glädjen över förståelse, men också den smärta och ansträngning kommunikationen ger upphov till. Och ingen undslipper att vara en del av stridigheterna. Avhandlingen kan också läsas som en kronologisk beskrivning av Ricoeurs väg från 1940-talets existensfilosofi, över 1950-talets existensiella fenomenologi, till hermeneutisk fenomenologi 1960-65, kritisk hermeneutik 1965-75 och analytisk hermeneutisk poststrukturalism 1975-1990. Ett kapitel ägnas åt teologi och kommunikation. Fantasin blir till ett huvudtema i de två avslutande kapitlen.

II. Kommunikationens primat

Paul Ricoeur är en filosofisk företrädare för den franska filosofin, som sökte sig till det konkreta, utifrån en reception av den tyska fenomenologin. Men detta sökande efter det konkreta resulterade inte i en omedelbarhetsfilosofi hos Ricoeur. En intressant filosofisk tråd, som Kristensson endast snuddar vid, är den från Henri Bergson till Gabriell Marcel till Paul Ricoeur. Marcel följde Bergsons föreläsningar kring intuition och tidsmedvetnade. Vidare betydde Bergson mycket för vägen till det konkreta. Men via Marcel kom detta till uttryck hos Ricoeur som ett fokus på mänsklig kommunikation. ”Och till skillnad från fenomenologins ideal om omedelbarhet, pläderar Ricoeur för en fenomenologi som tar förmedlingen och det indirekta på allvar.” (s 116) Han vill öppna fenomenologins subjekt mot kommunikationsgemenskapen.

Ricoeurs genomgående epistemologiska ansats frångår alltså en omedelbarhetsfilosofi, en naiv realism. Men utvägen blir inte den kritiska realismen i termer av subjektets individuella reflektion, utan snarare kommunikationen mellan subjekt, som alla gör sina konkreta reflektioner. Kommunikationen blir lösningen på epistemologiska dilemman i sökandet efter kunskap. Sanningen är något som manifesterar sig, men samtidigt något som är förborgat och den kräver därför en utläggning i form av dialog. (s 364)

Språket är inte, som hos postmodernisterna och vissa strukturalister, en anonym kod. Språket är det levande och talade språket mellan levande människor i sina konkreta sammanhang. Vi bör värna om den komplexa mångfalden i detta talade och skrivna språk, menar Ricoeur och pekar särskilt på de levande, livliga, metaforerna och det poetiska språkets möjligheter till semantiska chocker. Fantasin blir till motmakt i ett Ricoeurs gigantiska språkvårdsprojekt. I skapandet av metaforer och andra språkliga överaskningar vilar möjligheterna till en uppsplittring av existerande ordningar och anspråksfulla stelnade entydigheter.

Fantasin har en etisk dimension, som det mesta i Ricoeurs filosofi. Detta förstärks, då han kommer in på temat teologisk fantasi. Bibeltexter och individuella erfarenheter av gudsupplevelser kommer alltid att innehålla hemligheter, mysterier och otydligheter. Teologins uppgift är inte att ge dogmatiska svar, utan mer att lämna bidrag till samtal. Där spelar fantasin en roll som öppnande av möjligheter och som en del av de gåvor som ges och fås i samtalen kring de religiösa frågorna. Hos Ricoeur knyts den religiösa dimensionen till gränssituationer, situationer som inte människan kan kontrollera och styra över med hjälp av språk och handlande. (s 571) Det intressanta är att det vanliga samtalet mellan människor, utanför de religiösa frågorna, bär samma karaktär av oförutsägbarhet och osäkerhet. ”I kommunikationens kärlekskamp befinner sig människan bortom den absoluta kontrollen.” (s 363)

Som sociolog är det lätt att bli skeptisk och kritisk mot tron, för att inte säga övertron, på kommunikationens möjligheter. För det första finns det sociala drivkrafter att *inte* kommunicera, att *inte* dra sig in i vare sig kärlek eller kamp. Låt mig nämna några exempel på fenomen, utifrån sociologisk teoribildning, som har relevans i sammanhanget.

Det finns en *social arrogans* i spåret på klassamhällets framväxt med alla dess grupperingar, i olika typer av hierarkier. Främst förknippas arrogansen med den feodala strukturen och aristokratin, men dagens samhälle bär många spår från denna tid. Arrogansen har dessutom med senare tiders motsättningar att göra.² Pierre Bourdieu är inte någon som citeras flitigt av Ricoeur. Här finner vi annars en intressant sociologisk teoribildning, som handlar om människors strävan till distansering från varandra. [002] Bourdieu skriver bland annat om drivkrafterna att inte beblanda sig med människor av fel sort, att endast umgås med personer från utvalda sociala grupper med den rätta smaken. I Ricoeurs och Bordieus Frankrike finns ett tydligt mönster i form av kulturell snobbism. Snobbismen är en av drivkrafterna till icke-kommunikation, vilket Ricoeur dock väljer att inte lägga vikt vid i sin filosofi.

Ett näraliggande begrepp, hämtat från skandinavisk sociologi, är Johan Asplunds teorier om mikromakt och *asocial pratsamhet*.³ Att sluta hälsa på sin granne är ett grymt maktmedel, som kan användas för att få denne i gungning. Asocial pratsamhet används likaså mer eller mindre medvetet, i syfte att inte kommunicera med djupare mening. Snarare är det ett sätt att fly den verkliga kommunikationen. Vi befinner oss inte här i kärlekskampen, utan bland undflyendets strategier, där varken kärlek eller någon sannings-sökande kommunikation uppstår.⁴

För det andra tror jag att Ricoeur kunskapsteoretiskt överskattar kommunikation som ett framgångsrikt medel i sanningssökandet. Även om hans projekt är gigantiskt i vidd och djup, så finns det en vidgning, som jag ser skulle vara fruktbar. Det är österländsk filosofi och vetenskapstradition, där de meditativa tystnaden och sökandet inåt står i centrum. Människan är inte sällan fångad av tjatter inombords och tjatter utombords i det kommunikationsivriga samhället.⁵ En typ av asocial pratsamhet förekommer även inom vetenskapssamhället. Kommunikation är inte den självklara vägen till kunskap och kunskapsprövning. Ibland är det bättre att vara tyst, för att samla sig och lyssna inåt och få en helhetsbild. Men naturligtvis är inte heller tystnadens acklamation genvägen till sanningen. Min slutsats blir att Ricoeur kompletterat en omdelbarhetsfilosofi med en naiv tro på kommunikationens möjligheter. Denna kunskapsväg har sina begränsningar i synnerhet i ett pratsamt samhälle, präglat av en relativ ytlighet.

III. Ricoeur som etisk vägledare

En sociologisk läsning av Ricoeur ger andra infallsvinklar än de Kristensson Ugglas använt sig av i sin avhandling, vilket jag sökt visa några exempel på ovan. Sociologer skulle ha något att lära Ricoeur. Men det är också intressant att fråga sig vad Ricoeur har att lära sociologerna. Som jag ser det, finns det mycket som är tilltalande i Paul Ricoeurs etiska filosofi. Alla filosofi har enligt honom en etisk dimension. Viljan att kommunicera leder honom fram till slutsatser om filosofens och forskarens viktigaste uppgifter. Sociologens uppgift skulle kunna formuleras i termer av att bidra med sin sociologiska fantasi, för att bryta igenom en språklig ordning, präglad av den dominerande maktens dogmer. Metaforer ger exempelvis liv åt annars döda ordmassor. Såväl filosofen som sociologen har en uppgift i en språklig nydaning, där fantasin blir till motmakt. Detta är att vara realistisk och relativt anspråkslös, utan att vara uppgiven eller cynisk.

Det tilltalande är också ödmjukheten och öppenheten, att inte förkasta äldre eller nyare teori på skräpögen, utan undersöka varje teoris gränser. Som etisk vägledare är han välkommen i ondskans och krigens tid. Om man följer Ricoeurs etiska principer, så dödar man inte den andre. Möjligen riskerar man att själv bli dödad. Men Paul Ricoeur har överlevt både krig och dogmatism vid universitetet. Enligt fenomenologiska beskrivningar i Kristensson Ugglas avhandling lever han som han lär, öppen, ständigt kommunicerande och fri från social arrogans.

Ingalill Eriksson
Mithögskolan, Sundsvall

Med hänvisning till andra (red) Rombach, B Nerenius & Santérus Förlag, Stockholm 1994

Att hänvisa till andra är en viktig del i vetenskaplig verksamhet. I en liten och ganska anspråkslös bok har åtta företagsekonomer funderat över hur och varför vi gör det inom samhällsvetenskaperna. Boken har två teman som dock inte är helt tydligt angivna eller åtskilda. Det ena handlar om ursprunget till refererandet och hur och varför vi gör det. Det andra handlar om hur referenserna kan användas för att studera ett ämnessammanhållning och utveckling. Detta senare tema är nog så intressant. Ämnet företagsekonomi visar sig därvid fragmenterat men med en tendens till allt större integration och med en stark organisationsteoretisk och anlosaxisk orientering att döma

av referenser i avhandlingar och ett större urval artiklar i en tidskrift. Men nog om detta tema och över till det första. Därmed också sagt att boken kunde varit bättre sammanhållen och med färre upprepningar.

Hänvisandet har sitt ursprung i två traditioner. Den ena rör den rättsliga regleringen av privat egendom och vad som kan räknas vara personlig eller privat egendom. Hantverksmästarna började en gång i tiden skilja ut sig som individer, och deras verk signerades. Termen plagiat myntades och autentisk kom mera att betyda originell än sann. Referenser började dyka upp först i juridiska texter, och det inträffade i slutet av 1600-talet.

Den andra och betydligt senare traditionen är baserad på den romantiska föreställningen om den självständigt inspirerade artisten och författaren, där hantverket och transpirationen förringas. Tillsammans bildar de två traditionerna en bakgrund som gör refererandet svårt att hantera – särskilt om man till dem lägger en tredje – nämligen föreställningen om att kunskap och forskningsresultat ska vara allmän egendom (vilket kunde betonats mera i boken).

Detta ursprung tycks emellertid ha mindre att göra med varför forskare hänvisar i sitt dagliga skrivande. En liten enkätstudie visar att det vanligaste skälet är att markera tillhörighet eller avstånd – alltså en positionering som oftast är teoretisk. Man visar också att man ingår i ett kunskapssökande som är kumulerande. Häri ligger refererandets politiska och sociala implikationer i att skapa fält i form av skolor, doktriner, nätverk och koterier som var och en har sina specifika resurser och kreditkriterier.

Ett andra skäl att hänvisa är för att stödja argument. Skrivandet ses som en del i ett rationellt samtal, där det handlar om att söka övertyga – inte bara med egen retorik utan också med hjälp av andras mer eller mindre självständigt inspirerade och skapade resultat – kanske i opposition till åter andra. Det blir också detta motiv som rekommenderas som norm. Det kan naturligtvis komma i konflikt med det gemensamma kunskapssökandet.

I det tredje skälet, respekten för upphovsmannarätten, återkommer vi dock till en av de ursprungliga traditionerna. Man ska visa vad som är eget och vem man är påverkad av och vem som ska ha kredit för det man lånat. Ett fjärde skäl för att hänvisa är att ge en upplysning och en slags service åt läsaren. Enkäten visade en ganska stor anslutning till ett fåtal huvudsakliga skäl. Men man kan inte placera in enskilda forskare i någon entydig position av skäl.

I bokens slutkapitel ges ett antal förslag till hur man ska referera. Här är några av dem.

– Kom ihåg tidsordningen! Vad som är rätt ursprunglig referens bestäms av varifrån texten hämtats och var den placeras.

– Undvik att sammanföra författare som inte har eller kunde haft viss innehållslig närhet eller likhet!

– Undvik att rada upp listor av referenser!

- Referera inte mer till dig själv än till den författare du sätter högst, givet ämnet!
- Låt inte referenser ersätta argument, utan låt dem ingå i argumentationen, som också bör vara det viktigaste skälet till dem!
- Visa tydligt om den refererade är skyldig till det som eventuellt kritiserar eller var den som först kritiserade!
- Klichéer och klassiska uttryck behöver inte förses med hänvisningar!
- Hänvisa inte till sådant som du själv tycker är utan betydelse! Det är knappast god service åt läsaren.
- Ange förnamn!

LENNART G SVENSSON
Sociologiska institutionen
Göteborgs universitet

Mats Börjesson: *Sanningen om brottslingen. Rättpsykiatrin som kartläggning av livsöden i samhällets tjänst under 1900-talet*. Stockholm: Carlsson. 1994.

Mats Börjessons avhandling *Sanningen om brottslingen. Rättpsykiatrin som kartläggning av livsöden i samhällets tjänst under 1900-talet* är en undersökning av rättpsykiatrins egen förståelse av brottslingen och brottsligheten som den framträder i läkarnas anspråk, i den kunskap de åberopar och de arbetsmetoder de använder. Rättpsykiatrins förståelse av sin mission och verksamhet analyseras i historiskt perspektiv, från slutet av 1700-talet fram till idag. I detta perspektiv studeras förändringar av förståelsen över tid, av rättpsykiatrins omfattning – tillväxt och tillbakagång, och av styrkeförhållandena mellan juristerna och rättpsykiatrikerna i kampen om sanningen om brottslingen.

Det datamaterial som används hämtas för 1700- och 1800-talet från läroböcker, akademiska avhandlingar och rättpsykiatriska exempelsamlingar. För 1900-talet, som utgör avhandlingens tyngdpunkt, baseras analysen på material från statens offentliga utredningar, direktiv och anvisningar för rättpsykiatriska undersökningar samt, viktigast, drygt 700 rättpsykiatriska undersökningar hämtade från Riksarkivet fram till 1930-talets början och därefter från Kriminologiska centralarkivets 60.000 akter. Aktundersökningen avser huvudsakligen de s. k. jämställda (med sinnessjuka). Det är dessa som utgör de svårbedömda fallen och som därför undersöks mer

noggrant än de uppenbart mentalt sjuka som behandlas mer summariskt. Aktundersökningen inskränks till män, bl. a. därför att de rättspsykiatriska undersökningarna av kvinnor fram till mitten av 1900-talet rör en speciell typ av brott – fosterfördrivning och barnamord.

I beskrivningen av rättspsykiatrins formering hänvisas till en lång historisk tradition. De psykiskt störda, de sinnessjuka och de förståndshandikappade, har haft en särställning i rätten sedan landskapslagarna, där familjen/vårdarna gjordes ansvariga för brottet. Denna föreställning fanns kvar i 1734 års lag (missgärningsbalken). I 1864 års strafflag skulle den gärningsman förklaras strafflös som var ”berövad förståndets bruk”. Enligt brottsbalken från 1965 kunde man som mentalsjuk/förståndshandikappad dömas för brott men inte till fängelse, utan företrädesvis till påföljderna slutet och öppen psykiatrisk respektive vård i hem för specialsjukhus för utvecklingsstörda. Sedan 1992 heter påföljden rättspsykiatrisk vård.

Under den studerade perioden vinner läkarna insteg i rättsprocessen på olika sätt; som kontrollörer av tortyr före 1770-talet, som rättsmedicinare, som experter på beaktelsens sannhet hos sinnessjuka och sinnesslöa, som bedömare av simulanter, d.v.s. de som spelade sjuka för att slippa straff, och som diagnostiker av farlighet och vårdbehov. Som bakgrund till rättspsykiatrins växande inflytande från senare delen av 1800-talet framhålls läkarkårens växande inflytande och påverkan från naturvetenskaperna och degenerationsteorierna.

I aktmaterialet från 1900-talet framträder tydliga förändringar vad gäller diagnoser av gärningsmännen, verktyg och metoder som rättspsykiatrin använt, och vilka informatörer som läkarna vänt sig till. En komprimerad sammanställning kan ge *exempel* på dessa förändringar:

	<i>Bakgrund/egenskap</i>	<i>Verktyg</i>	<i>Informatör</i>
1900	Begåvningsbrister Karaktersbrister	Kunskapstest IQ-test Intervju, enkät	Anhöriga Närsamhälle[011]
1910		Etiska test	
1920	Psykopati		
1930	Kroppsliga och ärflika defekter	Brev Självbiografier	Myndigheter
1940	Kroppskonstitution	Rorschach	
1950		EEG	Kliniker
1960	Familjeförhållanden Stickmärken (narkotika)	Socialpsykologi	
1970	Biologiska förklaringar	Kromosomtest Adrenalintest	
1980		Hormontest	

Rättspsykiatriens framväxt, som präglas av både förändring och kontinuitet, utmärks av en utveckling från brott till brottsling, från rätt till psykiatri, från simulat till dessimulant, från amatörkunskap till expertkunskap. Betydelsen av bekännelse och ånger hör till konstanterna i rättspsykiatrikernas förståelse av vad som är väsentligt i undersökningen av brottslingen. Den religiöst/moraliska frågan om skuld och ansvar förvetenskapligas.

Striden med juristerna utgör ett centralt tema i avhandlingen. Konflikterna har gällt frågor som jämställdhet, humanitet, effektivitet och rättvisebegreppet, inklusive allmänhetens förståelse av brottet. Samtidigt som strid stått med juridiken om rätten att avgöra orsakerna till brottslighet, straffrihet och lösningen på samhällsproblem, fanns för t. ex. domstolarna en fördel av att medicinen gav vetenskaplig legitimitet åt vissa beslut, som därmed i mindre utsträckning blev åtkomliga för politiska och moraliska ifrågasättanden.

Som kvantitativt uttryck för medicinens styrkeförhållande gentemot det rättsliga systemet anges antalet rättspsykiatriska undersökningar. Från några tiotal per år under 1800-talets senare hälft ökar antalet till toppåret 1944 med över 1.700 fall för att därefter minska till dagens siffra på omkring 500 per år. I förhållande till antalet rättsfall är minskningen mycket mer dramatisk, då dessa ökat kraftigt under efterkrigstiden.

Avhandlingen avslutas med en vidare diskussion av förhållandet mellan medicin och politik. Här anknys till en sociologisk tradition som försöker sätta in medicinen och medicinarna i sitt historiska och sociala sammanhang och ifrågasätta sådana beskrivningar som går ut på att se medicinens utveckling som en utveckling mot allt större vetenskaplighet och humanitet. Tvärt emot framhålls de moraliska och kontrollerande elementen inom läkarkåren. Läkarna har i sin roll tagit över element från äldre tiders präst, ämbetsman och polis.

Intresset för brottslingens drivkrafter och natur sägs på allra senaste tid ha ökat i det polisiära arbetet i uppspårandet av brottslingen. Trots detta konstateras att rättspsykiatrin går kräftgång i fråga om legitimitet – senast uttryckt i den lag som trädde i kraft 1992 där jämställdhetsbegreppet är borta. Rättspsykiatrians anspråk på att företräda humanitet och vetenskaplig förklaring av avvikande beteenden förefaller mindre givna i dag än tidigare.

Kritik

Avhandlingen är till sin form närmast essäistisk. Framställningen flyter lätt – kanske lite för lätt. Författaren verkar ibland förföras av sitt eget språk. Upprepningar, ibland nästan ordagrant, förekommer och de många hänvisningarna till vad som skall behandlas längre fram i texten – utan att alltid följas upp – försvårar läsningen. En större stringens i språk, framställning

och disposition och en högre koncentration i texten skulle bidragit till att resonemanget blivit tydligare och därmed gjort det lättare att finna de goda iakttagelser som finns i avhandlingen.

Aktgenomgången baseras på 720 rättspsykiatriska undersökningar fördelade på 80 slumpvis utvalda fall per årtionde. Urvalet, som motsvarar en dryg procent av alla undersökningar, är inte invändningsfritt. Relativt sett kommer betydligt fler fall att granskas de år antalet rättspsykiatriskt undersökta varit färre och vice versa. Av urvalet redovisas sedan endast 36 undersökningar i form av fallstudier. Urvalet i övrigt tycks inte ha använts. Det hade rimligen kunnat utnyttjas för en kvantitativ redovisning av fördelningen efter de undersökta ålder, klass, etnicitet, brottstyp och återfall, efter typ av test och informatör, efter rättspsykiatrisk klinik som utfört undersökningen o. s. v. En sådan presentation skulle dessutom ökat möjligheten att se om fallstudierna förefaller vara representativa.

Kvantitativa beskrivningar av hur undersökningspopulationen ser ut hade också varit högst relevanta för avhandlingens centrala tes, den om brottslingen som en konstruktion genom rättspsykiatrins (re)konstruktion av livsöden. Om olika bilder av de rättspsykiatriskt undersökta framträder i läkarutlåtandena över tid, svarar detta då mot någon förändring i egenskaper hos undersökningspopulationen, eller rör det sig om en konstans i undersökningspopulationen där rättspsykiatrikerna bara omdefinierar i enlighet med senaste teorier och modeord – psykopati, narcissism, jag-svaghet, för låg seroteninivå ...?

En beskrivning av diagnoser och tester i diagramform hade också kunnat vara illustrativ. Fascinerande exempel ges i t. ex. Karin Johannissons *Den mörka kontinenten* (1994), där olika kvinnosjukdomar uppstår och försvinner allt eftersom diagnoserna blir populära eller omoderna. Diagrammen i sig fångar det konstruktivistiska i läkarpraktiken.

Striden om brottslingen beskrivs i avhandlingen som en kamp mellan straff och vård, mellan rätt och psykiatri. Fram till mitten av 1900-talet flyttar rättspsykiatrikerna kraftigt fram sina positioner, medan den i vår egen tid trängst tillbaka som problemlösare av den svenska brottsligheten och nu sägs gå kräftgång. Som empiriskt belägg för medicinens styrkeförhållande gentemot det rättsliga systemet anförs egentligen bara antalet rättspsykiatriska undersökningar vid tre tillfällen. Frågan är om detta ger en helt rättvisande bild av utvecklingen.

En delvis annorlunda tolkning borde lyft fram utvecklingen av behandlingstanken, som under vårt århundrade kommit att starkt prägla påföljdssystemet. Behandlingsinslag förekommer idag inom ramen för t. ex. åtalsunderslåtelse för unga lagöverträdare, överlämnande till vård inom socialtjänsten, skyddstillsyn och paragraf 34 i kriminalvårdslagen. Prognos av farlighet, som är centralt inom rättspsykiatrin, har också kommit att omfattas av juristerna och har där en lång tradition inom den s. k. rörelsen för

socialskydd (defense sociale). Det skulle alltså kunna hävdas att det medicinskt-behandlande synsättet snarare än att ha trängts tillbaka har invaderat och kommit att prägla det traditionellt rättsliga systemet.

Samtidigt är det helt rätt att behandlingstanken och rättspsykiatrin sedan 1970-talet förlorat mark gentemot nyklassisk straffrätt. Detta markeras bl. a. av att bestämmelsen att påföljden skall ta sikte på rehabilitering av gärningsmannen 1989 utmönstrades ur brottsbalken och ersattes av principen att brottets straffvärde skall vara avgörande för påföljden. Lagstiftaren har också sökt begränsa användningen av slutna psykiatrisk vård som påföljd.

Men inte heller här är utvecklingen entydig. Trots den nya, snävare lagen om rättspsykiatrisk vård 1992, ökade användningen av denna påföljd i jämförelse med den tidigare. Den medicinska tolkningen av brottslingen upplever också en påtaglig renässans. Psykisk störning, signalsubstansbrist och anomalier på hjärnan har i dag ett högt massmediavärde i diskussionen om våldsbrottslighetens orsaker. Det motsägelsefulla i utvecklingen borde lyfts fram och analyserats i avhandlingen.

Avhandlingens avslutande del ägnas åt bekännelse och ånger. Rättspsykiatrin sägs ha tagit över ett äldre, förvetenskapligt och religiöst förhållnings-sätt. Prästens roll i att få syndaren att ångra sig har övertagits av läkaren. Härigenom framhålls konstansen snarare än brytningen med äldre tid. ”Viljan att locka fram bekännelser har i detta avseende inte ändrats sedan inkquisitionen.”, d. v. s. viljan att få brottslingen att uppge sitt förnekande av gemenskapen och få honom att återinträda i samhället.

Att framhålla konstansen i utveckling i detta sammanhang är intressant. Frågan är dock om det är helt korrekt eller om det finns skillnader i innebörden av bekännelsen och ångern över tid? För inkquisitionen var full bekännelse viktig av processrättsliga skäl. Rättspsykiatrins förhållande till bekännelsen är rimligen ett annat och dessutom motsägelsefullt. Å ena sidan vill man fastslå bristen på bekännelse och ånger, vilket utgör själva beviset för förminskad ansvarighet eller psykisk störning, å andra sidan vill man nå fram till bekännelsen och ångern för att kunna starta läkningsarbetet.

Rättspsykiatrin framställs i avhandlingen som företrädare för det moderna till skillnad från juridiken. Varför trängs då rättspsykiatrin tillbaka i dagens – moderna – samhälle? Denna paradox följs inte närmare upp. Två möjliga svar tycks dock finnas; å ena sidan att rättspsykiatrin representerar ett förmodernt snarare än modernt tänkande, å andra sidan att dagens samhälle inte längre är modernt.

För den första tolkningen talar rättspsykiatrins strävan att få brottslingen att bekänna och visa ånger. Bekännelse och ånger förknippar vi med det förmoderna – och i dagens samhällen med totalitära stater som Kina med inslag av offentlig avbön i rättsprocessen. Den moderna rätten är snarast amoralisk med tydliga paralleller till marknadsekonomi. Straffen baseras i dag på principer om prissättning av brott, avskräckning och inkapacitering.

Om gärningsmannen bekänner eller omvänder sig i sitt sinne, blir relativt oviktigt så länge påföljden avhåller honom från att begå ytterligare brott.

För den andra tolkningen talar att rättspsykiatrin varit knuten till den sociala ingenjörskonsten och välfärdsstatens utveckling. Rättspsykiatrins förespråkare har också tydligt sett sig som representanter för humanisering och vetenskapligt rationella förklaringar. Med ökad kritik av välfärdsstatsprojektet och tilltagande styrka hos de marknadsekonomiska argumenten, blir det kanske svårare för rättspsykiatrin att framställa sig som företrädaren för det moderna och rationella. Rättspsykiatrins ideal blir omoderna i ett samhälle som är postmodernt.

I dessa och andra frågor kunde avhandlingen borrhått djupare. Dock skall analysens förtjänster också framhållas. I det historisk-sociologiska perspektivet framträder rättspsykiatrin som en verksamhet i förändring, som en praktik för en professions egenintresse och självförståelse och som en spegel för djupare förändringar i samhället. I den konstruktivistiska ansatsen blottläggs det tillfälliga och det historiskt relativa i mycket av definitionen av brottslingen och brottsligheten. Rättspsykiaters och andras anspråk i dagens debatt på att ha lokaliserat våldets orsaker till kroppsvätskor och hormoner får sin rätta dignitet i ljuset av Mats Börjessons avhandling.

Henrik Tham
Fakultetsopponent
Kriminologiska institutionen
Stockholms universitet

Mariann Björkemarken: *Implementeringsanalys som komplement vid utvärdering – en fråga om perspektiv och förklaring*. Monograph from the Department of Sociology No 56. Göteborg 1995: Sociologiska institutionen

Mariann Björkemarkens doktorsavhandling baseras på utvärderingar av två sociala policyprojekt som genomfördes i Göteborg under 1980-talet. Båda projekten handlade om att hjälpa personer med problem att komma ut på arbetsmarknaden. Det s k Sylva-projektet riktade sig till ungdomar, medan det s k SB-projektet riktade sig till socialbidragstagare. På uppdrag från kommunen utvärderade Björkemarken projekten. De utvärderingarna resulterade i att Sylva-projektet framstod som lyckat, medan SB-projektet inte varit framgångsrikt.

I sin avhandling gör Mariann Björkemarken en kritisk granskning av dessa två utvärderingar. Hennes utgångspunkt är att en allvarlig brist hos traditionell utvärderingsanalys är dess snäva inriktning på resultatkontroll. En undersökning, som enbart mäter i vilken utsträckning målen för en policy har uppnåtts, är otillräcklig. En sådan ansats bottnar i ett ohållbart rationalistiskt tänkande och är dessutom teorilös. För att en utvärdering skall kunna ge tillräcklig förståelse, bör forskaren också sträva efter att förklara policyresultaten. För det ändamålet behövs ett studium av hur policybeslutet implementerats.

Huvudaktörerna i implementeringsprocessen är naturligtvis de tjänstemän som skall genomföra beslutet. Genomförandet påverkas av dessa aktörers individuella intressen och av intressena hos den organisation de tillhör. Om flera förvaltningsorganisationer är involverade – som i de två fallstudierna – kan skilda intressen påverka samarbete och resultat. För implementeringen är det därför väsentligt hur man designar genomförandeorganisationen. Implementeringsanalysen går emellertid längre än så, eftersom också andra aktörer beaktas – de styrande politikerna, men också klienter och andra intressenter som fackliga organisationer, lokala intressen i det område där genomförandet sker, osv. Med detta synsätt fortsätter politiken efter det att policybeslutet fattats. Genomförandet är en politisk process, och för att förklara policyutfallet måste denna process förstås och analyseras.

Med en implementeringsansats angriper forskaren de två problem, rationalism och teorilöshet, som vidlåder den traditionella utvärderingsansatsen. Författaren tar dessutom upp ett vetenskapligt metaproblem. Den traditionella utvärderingsansatsen innebär att forskaren utgår från de officiella målen för den policy som skall utvärderas. Då försummar forskaren, dels de önskade och oönskade sidoeffekterna av politiken, dels värden hos andra grupper än beslutsfattarna, som medborgarintressen och klientintressen. Björkemarken hävdar att implementeringsperspektivet leder forskaren att ställa andra frågor och uppmärksamma andra företeelser än det traditionella utvärderingsperspektivet. Vad som till slut framstår som lyckat eller misslyckat beror på vilka värden forskaren relaterar till.

I sin avhandling försöker nu Björkemarken att revidera de utvärderingar hon en gång gjort. Därvid fokuserar hon på implementeringen av de två projekten. Så alldeles enkel är nu inte den uppgiften, främst därför att författaren inte har kunnat göra nya empiriska undersökningar vägleda av det nyvalda teoretiska perspektivet. Författaren tvingas nöja sig med att läsa om de redan färdiga rapporterna om de två projekten. Resultatet av denna omläsning är att inget av de två projekten framstår som riktigt lyckat.

Sylvaprojektet hade flera konkurrerande mål, och de implementerande organisationerna prioriterade dem olika. Avsikten att projektet skulle ge skoltrötta ungdomar en praktisk utbildning sveks, menar författaren, när projektet införlivades i KomVux etappsystem med femgradig betygsskala i

svenska, engelska, samhällskunskap och matematik. Detta berodde i sin tur på att det fanns ett gammalt problem som man nu såg en möjlighet att försöka lösa. Tanken med Sylvaprojektet var visserligen att ungdomarna skulle kombinera arbete och utbildning, men utbildningen skulle vara praktisk. De teoretiska studierna fungerade heller inte. Ytterst få klarade av dem, och motivationen hos ungdomarna var låg.

SB-projekten misslyckades såtillvida att de inte ledde till någon förbättrad sysselsättning på längre sikt för klienterna. En orsak kan vara att projektet kom att rikta sig till klienter med för stora problem. Inte heller ledde projektet till förbättring av samarbetet mellan socialtjänst och arbetsförmedling.

Författaren skiljer mellan två slag av misslyckanden. En policy kan misslyckas antingen därför att den grundläggande idén bakom policyn var fel, dvs att de insatta åtgärderna inte skulle kunna leda till målet (teorimisslyckanden) eller därför att policyn inte genomförts enligt intentionerna (genomförandemisslyckanden). I det senare fallet skulle de planerade åtgärderna förmodligen ha gett de önskade resultaten, men dessa åtgärder har då inte realiserats. Författaren vill nu se Sylvaprojektet som ett genomförandemisslyckande och SB-projektet som ett teorimisslyckande. Det förra anses alltså ha byggt på en hållbar idé som inte genomförts, medan det andra var dömt från början.

Avhandlingen utmynnar i ett ställningstagande för implementeringsansatsen och mot den traditionella måluppfyllelsemodellen, vars förankring i en föråldrad rationalistisk diskurs författaren kritiserar. Analysen av de två projekten visar på betydelsen av såväl hur den tillämpliga organisationen designas som på vikten av hur ett beslutat handlingsprogram omsätts i handling.

Av denna summering framgår att Björkemarken strängt taget skulle kunnat disputeras i statsvetenskap eller socialt arbete i stället för i sociologi. Implementeringsteorin hämtar hon ju från den statsvetenskapliga forskningen, och hon rör sig hemtamt i denna diskurs. När hon säger att implementeringsforskningen visade att diktomin mellan politik och förvaltningen saknade motsvarighet i verkligheten (s 50, 83), måste jag dock notera att den insikten är av mycket äldre datum. Författaren gör också en distinktion mellan statsvetare och förvaltningsforskare (s 51), som möjligen kan vara gångbar i en amerikansk kontext, men definitivt inte i en skandinavisk. Bortsett från några sådana skönhetsfläckar är emellertid hennes redovisning av implementeringsdiskursen grundlig.

Läsningen av arbetet ger anledning till några kritiska reflexioner.

Redovisningen av den teoritradition som avhandlingen arbetar inom kunde med fördel ha gjorts kortare. Författaren har valt att ge en historisk översikt över diskursens utveckling, och det greppet kan ifrågasättas. En systematisk redogörelse för den teori som faktiskt används för den fortsatta

analysen hade varit att föredra. Den hade dessutom tvingat författaren att mindre referera vad andra sagt och mer berätta vad hon själv vill göra.

Bilden av traditionell utvärderingsanalys som enkel måluppfyllelseanalys är naturligtvis orättvis. Det hindrar inte att författarens krav på en systematisk analys av implementeringsskedet är sympatiskt och berättigat. Dessutom krävs väl egentligen också en grundlig normativ analys. Hur skall forskaren annars komma fram till vilka värden som skall beaktas vid utvärderingen?

För en studie där olika teoretiska perspektiv skall prövas mot varandra bör arbete idealt sett läggas upp så att allt material insamlas samtidigt. Detta har inte skett, och det innebär att författaren i analysen av implementeringen flera gånger tvingas hänvisa till materialbrist. Analysen blir osäker och framställningen innehåller så många reservationer ("kanske", "nog", "oklart", "verkar som om", "möjligen", "förefaller", "okänt", "mycket svårt att uttala sig om", "tycks", "tyder på", "saknar närmare upplysningar", osv.) att läsaren ibland frågar sig om analysen överhuvudtaget gett några säkra resultat alls. Nu underlättas dock situationen av att de ursprungliga utvärderingarna inte var några renodlade måluppfyllelseutvärderingar utan innehöll information om implementeringsprocessen.

Distinktionen mellan teori- och genomförandemisslyckanden är under lite olika etiketter välkänd inom implementeringslitteraturen. Författaren beskriver den som skillnaden mellan att göra fel saker, teorimisslyckande, och att göra saker fel, genomförandemisslyckande (s 88). Gränsen är emellertid inte enkel att dra. Författarens slutsats att SB-projektet är ett teorimisslyckande vilar på två iakttagelser. Den ena är att med den upplagda organiseringen av projektet var det inte möjligt att nå de önskade resultaten, eftersom de berörda organisationerna inte var med på noterna. För mig låter detta som ett genomförandemisslyckande, så som författaren definierat begreppet.

Författarens andra point är att det *kanske* inte finns någon sådan målgrupp som projektet var tänkt att vända sig till, dvs socialbidragstagare med endast små problem. Här infinner sig två invändningar. Om saken är oklart, kan man för det första inte veta om det är fråga om teorimisslyckande eller ej. För det andra har emellertid tidigare forskning av Ulla Pettersson, i socialt arbete, gett resultatet att målgruppen finns och är stor. Björkemarken nämner också detta, men hon ger inga skäl till att ifrågasätta Petterssons resultat.

Björkemarkens avhandling bygger på en bra idé, nämligen att analysera samma material från olika teoretiska perspektiv. För att vara en avhandling i sociologi är ansatsen vad jag förstår originell. Hon skriver klart och redigt, om än inte särskilt elegant. Som forskare är hon ganska försiktig. Hon har känsla för bristerna i det egna materialet och övertolkar inte sina resultat. Hon är väl förtrogen den teoriansats hon arbetar med, men något självständigt teoretiskt bidrag tycker jag inte hon ger. Försiktigheten är natur-

ligtvis en forskardygd, men den förtar samtidigt något av spänningen i läsoplevelsen.

Not:

Anmälan bygger på fakultetsoppositionen vid disputationen 8 april 1995.

ANDERS SANNERSTEDT
Docent och lektor
Statsvetenskapliga institutionen
Lunds universitet

Författarpresentation:

Håkan Thörn är doktorand vid sociologiska institutionen i Göteborg. Han slutför för närvarande sitt arbete med en avhandling om sociala rörelser och modernitet i ett historiskt perspektiv. Han har tidigare bl a publicerat "Modernitet och 'revolution' – den franska revolutionens symboliska innebörder", i *Historisk tidskrift*, nr 1/1994 och "Social Movements as Communicative Praxis: A Case Study of the Plowshares Movement", i *YOUNG*, nr. 2/1994 (tillsammans med Abby Peterson).

Ron Eyerman är docent i sociologi och verksam vid sociologiska institutionen Lunds Universitet. Han har skrivit bl a skrivit *Seeds of the Sixties* (1994) och *Between Culture and Politics* (1994). Artikeln "Sociala rörelser kulturella praxis" är ett resultat av forskningsprojektet "Social Movements and Cultural Transformation", som stöds av HSFR.

Margareta Bäck-Wiklund är professor i socialt arbete vid Göteborgs universitet. Hon har bl.a. tillsammans med Ulla Björnberg publicerat *Vardagslivets organisering i familj och närsamhälle*, och med Hans Lindfors *Landsbygd, livsform och samhällsförändring*. Hon har även publicerat boken *Vilja lära i skolan* och avhandlingen *Barns anpassningsstrategier och utveckling*. Artikeln "Moderna fäder mellan tradition och relation" utgör en del i forskningsprojektet: "Barns hälsa och välbefinnande i olika moderna familjekulturer".

Jonas Aspelin är doktorand i sociologi vid Lunds universitet. Han arbetar för närvarande med en socialpsykologiskt inriktad avhandling om klassrums kommunikation, där han framför allt fokuserar på mikrosociologiska aspekter av lärar-elev-relationen.

Sociologin i Sverige 50 år

Upprop om artiklar

Nästa år, 1997, fyller sociologin i Sverige 50 år. Det var 1947 som den första rena professuren i sociologi inrättades vid Uppsala Universitet, och Torgny T. Segerstedt blev den förste innehavaren. Visserligen hade Gustaf Steffen redan 1905 fått sociologi inskriven i sin professur i nationalekonomi vid Göteborgs Högskola, och visserligen förekom en mängd forskning och undervisning före 1947 som kan kallas sociologisk. Men tillsättandet av en ren professur i sociologi markerar ändå början på den period av sociologins akademiska ställning som vi fortfarande befinner oss i.

Inför detta jubileum planerar redaktionen för Sociologisk Forskning att ge ut en jubileumsutgåva av tidskriften i form av en bok, som också är tänkt att bli nummer 1-2 1997. Inför nummer och denna bok uppmanar vi alla sociologer och andra intresserade att inkomma med artiklar och kapitel för att boken/numret skall bli så mångsidigt och intressant som möjligt.

Boken är tänkt att bestå av tre delar, förutom en inledning. Första delen heter "Bakgrund" och är tänkt att innehålla kapitel som på ett eller annat sätt behandlar bakgrunden till sociologins etablering som akademiskt ämne. Eftersom hela världshistorien (för att inte säga universums historia) på detta sätt kan ses som en bakgrund till sociologins upphöjande till akademisk status i Sverige är det svårt att dra några tidsmässiga gränser, men de hundra åren innan 1947 kan vara en lämplig sådan gräns. En mängd olika teman är också möjliga, och vi vill inte sätta bojar på fantasin i förväg genom att utpeka speciella ämnen.

Den andra delen av boken är tänkt att heta "50 år av sociologi", och är tänkt att koncentrera sig på utvecklingen av ämnet eller relationerna mellan sociologi och det omgivande samhället. Även vetenskapssociologiska utvecklingslinjer inom sociologi är självklart av intresse. Här finns en mängd möjliga artiklar, skrivna av sociologer och andra utifrån skilda perspektiv, generationsmässigt, könsmässigt, klassmässigt etc. 50 år är en relativt lång tid och mycket har hänt under detta halva sekel.

Den tredje delen, slutligen, är tänkt att ha rubriken "Läge och framtidsutsikter" och skall, som rubriken säger, innehålla kapitel om var sociologins står idag, dess betydelse, dominerande tendenser, förhållande till andra discipliner, och – inte minst – vilken framtid ämnet kan ha. Även här finns en mängd oskrivna, mycket intressanta artiklar, och redaktionen uppmanar

alla att genast börja fundera på idéer, om inte till denna tredje del, så till någon av de två andra.

Boken är tänkt att bli på c:a 220–240 sidor, vilket innebär att med en genomsnittlig kapitellängd av c:a 20 sidor finns det utrymme för 10–11 kapitel (förutom inledning). Dessutom planerar vi att ha en förteckning över alla professurer i sociologi 1947–97, en förteckning över alla avhandlingar som lagts fram och eventuellt en avslutande sammanfattning av de gångna 50 åren. Som ett första led vore det bra om författare som har/får en idé till ett kapitel, eller som har synpunkter på bokens uppläggning i övrigt, hör av sig med c:a 1 sida skiss, helst före 1 juni 1996. Alla kreativa idéer tas tacksamt emot, och tänk på att denna jubileumsgåva skall vara det sociologiska standardverket till nästa jubileum, 100-årsjubileet år 2047.

Redaktionen för Sociologisk Forskning

Juryens beslut om mottagare av Torgny T Segerstedts pris

Torgny Segerstedts pris utdelas varje år till den eller de artiklar publicerade i det gångna årets Sociologisk Forskning, som lämnat ett särskilt värdefullt bidrag till den sociologiska disciplinens utveckling. Priset är instiftat av Sveriges Sociologförbunds styrelse. I år – 1996 – utdelas priset för andra gången.

1995 års årgång av Sociologisk Forskning innehåller en rad intressanta artiklar med ofta hög ambitionsnivå. Det har dock varit lätt för juryn att enas om att två artiklar håller särskilt hög klass. Priset kommer därmed att delas mellan två författare. Båda artiklarna behandlar centrala frågor för en sociologisk förståelse av det moderna samhället, men där den sociologiska fantasin hittills varit otillräcklig. På två skilda områden gör författarna en kritisk granskning av den etablerade sociologins grundantaganden och formulerar nya och potentiellt mycket givande forskningsperspektiv.

De två artiklarna är:

Rolf Lidskog "Mellan sociologi och ekologi? Om det sociologiska studiet av miljöfrågan" *Sociologisk Forskning* nr 2/1995, 7-36

Feiwei Kupferberg "Biografisk självgestaltning" *Sociologisk Forskning* nr 4/1995, 32-57

Juryens motivering:

Sociologins svårigheter att analysera dagens miljöproblem fokuseras i Rolf Lidskogs artikel. Naturen har traditionellt exkluderats ur sociologins teoretiska arsenal. Frågan är om sociologin kan uttala sig om miljöhotens validitet – eller bara om hur dessa hot skapas socialt? I Lidskogs artikel diskuteras detta via en kritisk granskning av såväl "naivt realistiska" förespråkare för naturens infogande i en radikalt rekonstruerad sociologi, som av kunskaps-sociologiska och socialkonstruktivistiska ansatser. Lidskog påvisar förtjänstfullt olika ansatser såväl poänger som begränsningar. Artikeln ger en nyanserad bild av sociologins svårigheter inför ett centralt samhällsproblem, men formulerar också ett konstruktivt forskningsprogram för sociologins analys av miljöproblemen, där maktfrågor och en kritisk reflektion över den egna natursynen står i centrum.

Feiwei Kupferberg diskuterar i sin uppslagsrika artikel sociologins möjligheter att förstå biografiska livsförlopp i relation till samhällets förändring-

ar. Han kritiserar den etablerade sociologin för en alltför välordnad och organiserande ambition som utesluter en förståelse av de individuella subjektens reflexivitet och tillvarons ofta kaotiska karaktär. Framför allt pläderar han för en sociologisk retorik som – i likhet med den moderna romanens – kan göra reda för det sociala livets komplexitet. På ett stimulerande sätt anknyter Kupfenberg till såväl tysk biografiforskning som en senare tidens diskussioner om individens handlingsmöjligheter i det moderna risksamhället. Frukbarheten i ansatsen visas med hjälp av välfunna biografiska fallstudier; övertygande är också den argumentation som ges för en närmare tillknytning av sociologin till skönlitteraturens perspektiv och framställningssätt.

Boel Berner

Bengt Gesser

Carl-Gunnar Janson

Sociologisk forskning

Nedanstående nummer finns fortfarande i lager och har bland annat följande innehåll.

- 1976:2 Forskargemenskap. Ideologi.
3 Klassanalys. Medbestämmande.
4 Om praktiken. Tvärvetenskap. Community power.
- 1977:1 Tema: Valfärdsforskning.
2-3 Tema: Utbildning och arbetsdelning.
4 Samhällsplanering. Objektivitet. Valfärdsforskning.
- 1978:1 Arbetsorganisation. Sovjetisk samhällsvetenskap. Stratifiering.
2 Arbetsmarknadspolitik. Arbetsmiljöer. Ideologier.
3 Kvinnoforskning.
- 1979:2 Övergången till socialism. Marxistisk analys. Miljömedvetande.
4 Utopier. Valfärdsstaten. Sociologernas klassiker.
- 1980:2 Latenta funktioner. Stämplingsteorin. Teknologianalys.
3-4 Tema: Kärnkraftsopinioner.
- 1981:1 Temablock: Vetenskapssociologi. Löntagarfonder.
2 Tema: Patriarkat och kvinnoforskning.
3 Staden. Opinioner. Tillväxtökologi.
4 Tema: Subjekt/objekt.
- 1982:1 Tema: Arbetslivssociologi.
2-3 Tema: Aktionsforskning.
4 Tema: Sociologin & etablissemanget
- 1983:1 Tema: Alkohol.
2 Profession/Valfärd/Klass.
3-4 Tema: Forskning om staden.
- 1984:1 Tema: Arbetslösheten och det grå fältet.
2 Metaforer och omprövningar.
3-4 Metoder.
- 1985:1 Makt/Nationalism/Omhändertagande.
2-3 Nordiska Sociologkongressen.
4 Offentlig sektor/byråkrati/sjuk o hälsovård.
- 1986:1 Ekonomisk sociologi.
3 Sociologin i tiden och rummet
4 Professorer i Lund
- 1987:1 Historisk sociologi
2 Greenpeace. Invandrare. Valfärdsstaten.
3 Tema: Utomstående med insikt
4 Maktutredning & Forskningsfält
- 1988:1 Debatt. Invandrarkvinnor. Medicinsk sociologi.
2-3 Tema: Aids
4 Socialpolitik & Modemet
- 1989:1 Tema: Tredje världen
2 Vetenskap & Arbetsmarknad
3 Tema: Medicinsk Sociologi
4 Kvinnoforskning, skolor, Bourdieu
- 1990:1 Tema: Weber i dag
2 Jordbruk, småföretag, samhällsplanering
3 Tema: Sociologins kärna
4 Tema: Socialpsykologi
- 1991:1 Makt, 'fringe benefits', regression
2 Socialpolitik, organisationer, lågutbildade
3 Invandrare, sjukfrånvaro, vräkningar
4 Postindustrialism, alkohol, presidentval
- 1992:1 Kritik: Coleman, Bourdieu, Furåker
2 Politik: Skatt, fängelse och hemlöshet
3 Frihet, spioneri och det oförklarliga
4 Fack, ekonomi och arbetslöshet
- 1993:1 Väljare, flyttare och missbrukare
2 Sociologförbundets årsmöte 1993
3 Kvinnor, politik och marknad
4 Civilt samhälle, rätt, kärlek
- 1994:1 Finsk sociologi, svenskhets, europatanke
2 Staten, marknaden och det civila samhället
3 Organisationer, solidaritet och sociologisk tradition
4 Östeuropa, politisk kultur, självmord
- 1995:1 Narcissism, altruism och civilt samhälle
2 Tema: Miljö och risk
3 Dagspress, offentlig sektor och systemteori
4 Tema: Metodologi och självreflexion
- 1996:1 Tema: Tradition och förnyelse

Utförsäljning av tidigare nummer av Sociologisk forskning: gamla lösnummer beställs enklast genom inbetalning till Sociologisk Forskning, postgiro 67 06 67-5. Äldre nummer, dvs till och med 1993: Pris 35 kr, hel årgång 120 kronor. Senare nummer, dvs 1994 och 1995: Pris 75 kr, hel årgång 200 kr. Pris inkluderar porto.

Anvisningar till artikelförfattare

1. Artikelförfattaren skall skicka tre kopior av sitt manuskript till tidskriftens redaktör. Manuskriptet skall vara försett med goda marginaler och det får inte överstiga 25 A-4 sidor, inklusive litteraturlista.
2. Varje manuskript skall innehålla ett kort abstract, som skall vara skrivet på engelska.
3. Placera titeln på artikeln och författarens namn och adress på en lös-tagbar framsida. Det stora flertalet artiklar kommer att skickas till anonyma referees.
4. Vid förekomst av notapparat skall denna placeras i slutet av artikeln, strax innan litteraturlistan.
5. Litteraturhänvisningar i text skall skrivas på följande sätt: (Giddens 1991), eller Giddens (1991). Litteraturlistan skall utformas på följande vis:

Bok:

Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.

Artikel:

Björnberg, U. (1994) "Familj mellan marknad och stat/politik. En fråga om kön, klass och makt", *Sociologisk Forskning*, 31 (2), s 26–37.

Kapitel i bok:

Keane, J. (1988) "Despotism and Democracy", s 33–71, i Keane, J. (red.) *Civil Society and the State*. London: Verso.

6. Tabeller och figurer bifogas på ett separat blad och i texten anges var dessa skall placeras.
7. Författare ombedes att läsa korrektur på sina artiklar och att returnera denna inom en vecka. Slutgiltigt manus bifogas också på diskett, ange alltid program.
8. Sociologisk Forskning kan endast acceptera artiklar som följer dessa riktlinjer.

Sociologisk Forskning 1 1996

Innehåll:

**Thörn: Globalisering och sociala rörelser:
Folkrörelsesverige i Sydafrika**

Eyerman: Sociala rörelsers kulturella praxis

**Bäck-Wiklund & Bergsten: Moderna fäder
mellan tradition och relation**

**Aspelin: Thomas J. Scheffs socialpsykologi:
en introduktion**